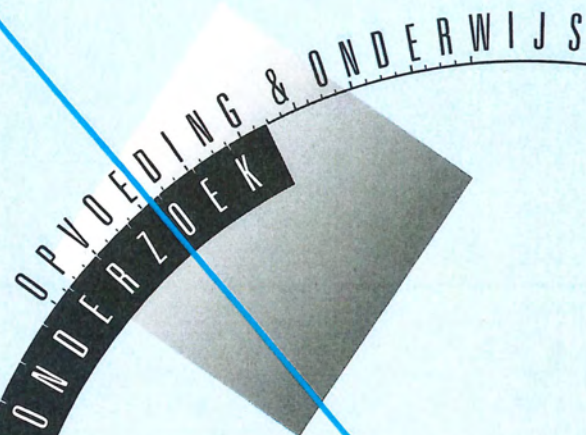

SES

SCO-KOHNSTAMM INSTITUUT

Effecten van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs
Verslag van het vooronderzoek

OPVOEDING & ONDERWIJS
ONDERZOEK

Wil Oud
Harry Ganzeboom
Folkert Haanstra

november 1992

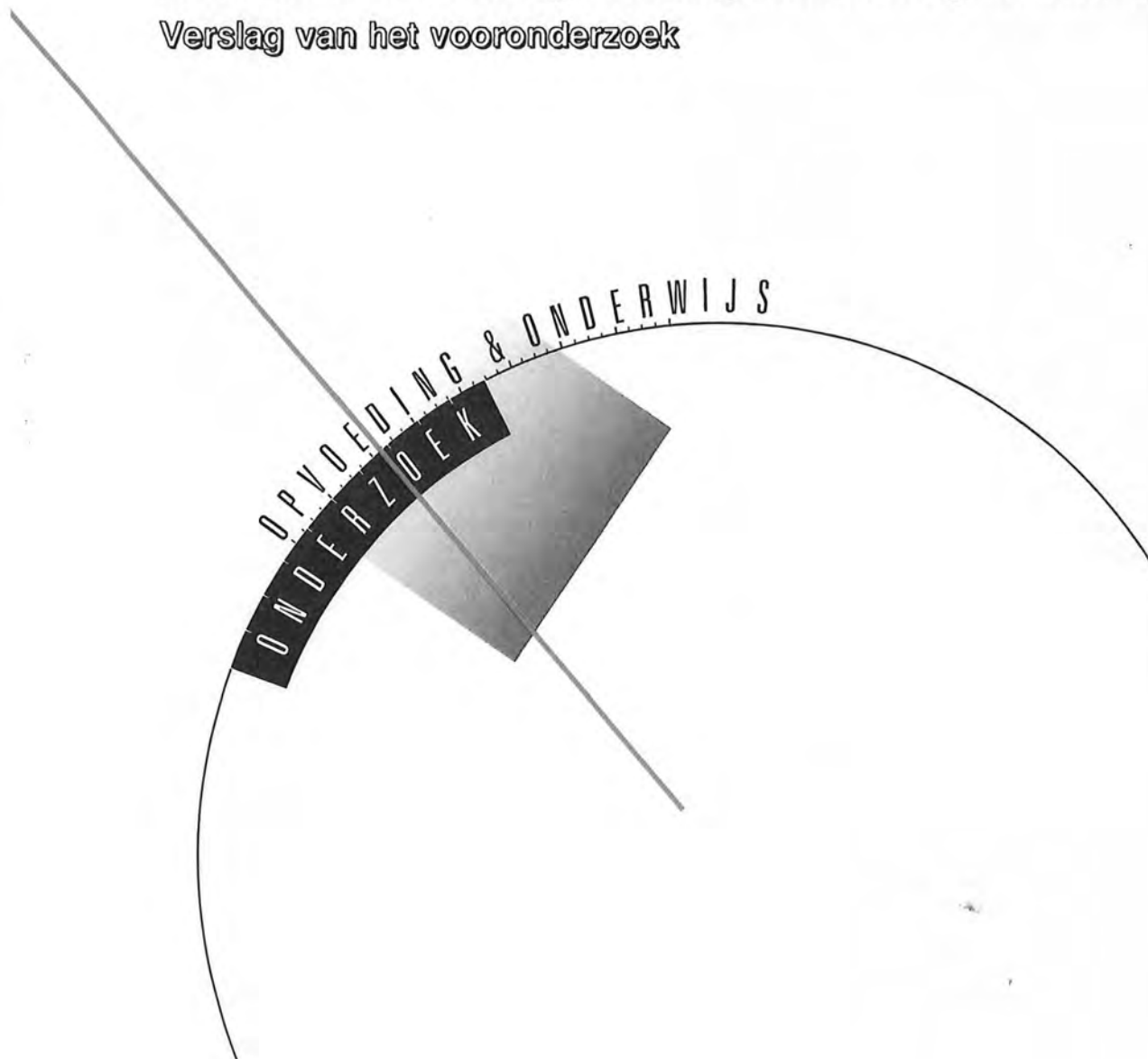
SVO-1040

85

SCO - KOHNSTAMM INSTITUUT

Effecten van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs
Verslag van het vooronderzoek

Wil Oud
Harry Ganzeboom
Folkert Haanstra

november 1992

SVO-1040

VOORWOORD

De voor U liggende tekst vormt het verslag van het project 'Vooronderzoek naar het effect van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs op latere culturele participatie' dat door het SCO/Kohnstamm Instituut (Thema Kunstzinnige Vorming) in samenwerking met de Vakgroep Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen in opdracht van SVO wordt uitgevoerd (SVO 1040). Het doel van het vooronderzoek is een optimale opzet voor het hoofdonderzoek te ontwerpen en de haalbaarheid van de verschillende voor uitvoering van het hoofdonderzoek vereiste stappen te bepalen.

Ten behoeve van dit vooronderzoek zijn verschillende deelprojecten uitgevoerd, waarvan nu een verslag kan worden gepresenteerd. Een aantal deelprojecten, in het bijzonder die waarbij nieuwe data zijn verzameld (hoofdstuk 4) hebben een zelfstandige wetenschappelijke waarde en zij zullen daarom in extenso elders voor publicatie worden aangeboden. Op grond van de uitkomsten van de deelprojecten worden conclusies getrokken ten aanzien van de opzet en haalbaarheid van het hoofdonderzoek.

Onze belangrijkste conclusie luidt dat het eerder voorgestelde (hoofd)onderzoek naar effecten van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs zonder voorbehoud in de voorgestelde vorm uitvoerbaar moet worden geacht. De uitvoering van het vooronderzoek heeft ons voorts in staat gesteld om wat betreft een aantal aspecten (werving scholen, schatting response, ontwerp meetinstrumenten) substantiële voorbereidende werkzaamheden te verrichten. Bovendien leiden onze ervaringen tijdens het vooronderzoek naar een nadere uitwerking van de oorspronkelijke voorgestelde onderzoeksopzet. Ten eerste achten we nu een retrospectieve onderzoeksopzet vanuit een door-

snee van de bevolking op dit moment niet meer noodzakelijk. (In het oorspronkelijke voorstel werd dit als aanvullende procedure overwogen.) De gegevens die uit zo'n onderzoeksopzet voortvloeien zijn in feite al tijdens dit vooronderzoek verzameld althans voor de stad Amsterdam. We stellen daarom voor het hoofdonderzoek volledig prospectief op te zetten, namelijk als een vergelijking tussen eindexamenkandidaten voor de kunst(zinnige) vakken en hun jaargenoten. Ten tweede stellen we voor om in het hoofdonderzoek gebruik te maken van een 'dubbel contextueel' model, waarbij niet alleen van de betrokken schoolklas, maar ook van het ouderlijk gezin meerdere representanten in het onderzoek worden betrokken. Zulke 'siblingdata' zijn in het voorliggende geval een ideale manier om het cultureel klimaat in het ouderlijk milieu constant te houden.

Wil Oud
Harry Ganzeboom
Folkert Haanstra

INHOUD

VOORWOORD	i
SAMENVATTING	1
1 Inleiding	13
1.1 Achtergronden	13
1.2 Vraagstelling en opzet van het vooronderzoek.	17
1.3 Leeswijzer	19
2 Programma's kunstzinnige vorming	23
2.1 Inleiding	23
2.2 Eindexamens kunstzinnige vakken	24
2.3 Culturele programma's in het voortgezet onderwijs	28
2.4 Beschrijving van kunstzinnige vormingsprogramma's op vier scholen	33
2.5 Conclusies	52
3 Proefprocedure werving scholen en oud-leerlingen	55
3.1 Inleiding	55
3.2 Werving van scholen voor de proefprocedure	55
3.3 Het achterhalen van de huidige adressen van oud-leerlingen	57
3.4 Proefenquête.	59
3.5 Werving van scholen die willen meewerken aan het hoofdonderzoek	60
3.6 Conclusies	65
4 Culturele vorming: uitkomsten van analyses van eerder onderzoek en de gegevens uit het pilot survey	67
4.1 Inleiding	67
4.2 De invloed van het ouderlijk milieu: operationalisaties uit eerder onderzoek	68

5	Voorstel voor het hoofdonderzoek	79
5.1	Conclusies uit het vooronderzoek	79
5.2	Opzet van het hoofdonderzoek	80
5.3	Methodologie: een dubbel contextueel model van cultuurdeelname	84
LITERATUUR		87
BIJLAGE 1		91
BIJLAGE 2		109
BIJLAGE 3		117
BIJLAGE 4		141
BIJLAGE 5		147

SAMENVATTING

1. Inleiding.

In de loop van 1991 werd op verzoek van de ministeries van WVC en O&W een onderzoek met de vraag naar het effect van kunstvakken in het onderwijs op cultuurparticipatie aanbesteed door SVO (SVO-project 1040). Achtergrond van dit verzoek is een voorstel in de notitie 'Kunst en Cultuur in het voortgezet onderwijs' (1989) voor een onderzoek naar de mate waarin het (voortgezet) onderwijs de leerlingen in stelt stelt om later actief of receptief deel te nemen aan vormen van kunst.

De opdrachtgever wenste een vooronderzoek om na te gaan of een prospectieve onderzoekszopzet, waarbij kunstzinnige vormingsprogramma's die in het verleden zijn uitgevoerd het vertrekpunt vormen, haalbaar is. Het vooronderzoek bestaat uit verschillende deelprojecten, die in 1992 zijn uitgevoerd door het SCO-Kohnstamm Instituut van de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met de vakgroep Sociologie van de Katholieke Universiteit van Nijmegen.

2. Achtergrond en vraagstellingen.

2.1 Achtergrond

Uitgangspunt bij het beleid van de Ministeries van WVC en O&W ten aanzien van de binnenschoolse kunstzinnige vorming is dat deze geacht wordt een belangrijke rol te **kunnen** spelen bij de vergroting van het publieksbereik van kunst. In hoeverre het onderwijs inderdaad deze effecten heeft is de vraag.

Uit eerder onderzoek naar cultuurparticipatie blijkt dat belangstelling voor en participatie in culturele activiteiten reeds op vroege leeftijd tot stand komt. Van de verschillende dimensies van sociale achtergrond geeft met name de formele opleiding de doorslag bij verschillen in activiteit die op latere leeftijd worden geconstateerd.

De slotsom dat kunstzinnige vorming in het onderwijs derhalve een beslissende of zelfs overwegende bijdrage aan culturele participatie in de latere levensloop levert, mag echter niet getrokken worden. De grote betekenis van het onderwijs voor culturele participatie zou ook kunnen voortkomen uit de algemene vorming die het onderwijs biedt en de selectie naar culturele competentie waarin het onderwijsstelsel resulteert (instructiemodel). Verder is het zo dat personen die zijn opgegroeid in een 'cultureel milieu' grotere kansen hebben een hoog opleidingsniveau te bereiken dan zij die zo'n opvoeding niet hebben gehad. Het is daarom mogelijk dat het cultureel niveau van het ouderlijk milieu zowel de onderwijskansen als de latere culturele participatie beïnvloedt en het onderwijs als zodanig weinig toevoegt (milieumodel). Een tussenliggende mogelijkheid is ook nog dat beide invloeden een gecombineerde werking hebben: de effectiviteit van kunstzinnige vorming in het onderwijs en kunstzinnige vorming in het ouderlijk milieu zou kunnen afhangen van de mate waarin zulke vorming 'op vruchtbare aarde valt' (cultivatiemodel).

Om uit te maken welk model het best op de werkelijkheid van toepassing is moet men over gegevens beschikken ten aanzien van de culturele stimulering in het ouderlijk milieu (d.w.z. culturele deelname van de ouders en/of van de ouders met hun kinderen), de kunstzinnige vorming genoten in het onderwijs (d.w.z. niet alleen informatie over het onderwijsniveau als zodanig, maar een inhoudelijke bepaling van het daarin genoten kunstzinnige vorming) en een meting van culturele participatie op latere leeftijd.

Zulke gegevens laten zich het eenvoudigst retrospectief verzamelen: men vraagt personen uit een steekproef van de bevolking te rapporteren over hun huidige culturele participatie en hun vroegere ervaringen in onderwijs en ouderlijk milieu.

Een andere mogelijkheid is het onderzoek prospectief in te richten. In een onderzoek met zo'n opzet maakt men de kunstzinnige vormingsprogramma's in het onderwijs tot het startpunt van de gegevensverzameling en wordt

vervolgens naar de verdere levensloop na het onderwijs gekeken.

Beide opzetten hebben voor- en nadelen. Om tot een afweging hiervan te komen en de uitvoerbaarheid van de opzetten te vergelijken is een vooronderzoek verricht, bestaande uit twee deelprojecten.

2.2 Vraagstellingen

De vragen van deelproject A (Vooronderzoek prospectieve onderzoeksopzet) luiden:

1. Welke kunstzinnige vormingsprogramma's in het voortgezet onderwijs zijn in het recente verleden uitgevoerd en zijn van een zodanige omvang dat effecten op cultuurparticipatie verwacht kunnen worden?
2. In hoeverre zijn deze programma's gedocumenteerd (mate van realisatie, leerresultaten etc.), dan wel door nader onderzoek in kaart te brengen?
3. Zijn deelnemers aan deze programma's te achterhalen en zijn ze bereid aan onderzoek deel te nemen?

De vragen van deelproject B (Voorbereiding retrospectieve onderzoeksopzet) luiden:

1. Met welke vraagstellingen kunnen kunstzinnige ervaringen in het ouderlijk gezin, het (voortgezet) onderwijs en buiten school en gezin het best retrospectief gemeten worden?
2. Welke bevindingen leveren eerder verzamelde gegevens op over de effecten van kunstzinnige ervaringen in de jeugd op cultuurdeelname in de verdere levensloop?
3. Programma's kunstzinnige vorming

3.1 Algemeen

In deelproject A is op basis van literatuur, archiefmateriaal en interviews nagegaan welke programma's kunstzinnige vorming relevant zijn en in welke

mate deze zijn gedocumenteerd.

Gekozen is voor de periode tussen 1975 en 1985. Dit impliceert dat personen van circa 25-30 jaar zullen worden ondervraagd, dus personen die grotendeels hun opleiding hebben afgesloten en waarvan de ervaringen in het voortgezet onderwijs betrekkelijk recent zijn.

In genoemde periode zijn in het voortgezet onderwijs op beperkte schaal kunstzinnige vormings programma's gerealiseerd die èn substantieel zijn, waarvan verwacht wordt dat deelname en resultaten goed zijn gedocumenteerd èn die een landelijke spreiding hebben. Dat zijn in de eerste plaats de Eindexamens in Handenarbeid, Muziek, Tekenen en Textiele Werkvormen. Deze omvatten zowel productieve (zelf tekenen, musiceren etc.) als reflectieve kunstzinnige vorming (kunstbeschouwing/kunstgeschiedenis). Na experimenten zijn deze examens in de loop van de jaren '70 in de verschillende vormen van voortgezet onderwijs ingevoerd. Over de experimenteerfasen in Mavo, Havo en Vwo is uitgebreid gerapporteerd door de diverse coördinatie commissies per vak en per schooltype.

Bovendien is in de periode 1975-1980 onderzoek verricht naar doelstellingen en leereffecten van de examenvakken in Mavo en Havo en zijn uit verschillende onderzoeken gegevens over de achtergrondkenmerken van de deelnemende leerlingen bekend.

Midden jaren zeventig deden jaarlijks 2.500 Mavo en Havo leerlingen eindexamen in een kunstzinnig vak, afkomstig van zo'n 200 scholen. Vanaf 1978/79 kwamen daar globaal 500 Vwo leerlingen bij, afkomstig van ruim 50 scholen. Tenslotte deed vanaf 1976 een onbekend aantal Lbo leerlingen eindexamen. Gemiddeld gaat het om 8 tot 11 leerlingen per jaar per school.

In 1985 waren circa 38% van de Mavo kandidaten en 65% van de Havo kandidaten in de gelegenheid examen te doen in een beeldend vak. Van deze leerlingen heeft toen 14.2% van de Mavo kandidaten en 14.2% van de Havo kandidaten uiteindelijk een eindexamen beeldend gedaan.

Naast de eindexamens in de kunstzinnige vakken waren er in de periode 1975-1985 culturele programma's van individuele scholen, die zowel 'productieve' activiteiten (schoolkoren, bands, toneelspelen, declameren e.d.) konden omvatten, als het bezoeken van voorstellingen, musea e.d.

Scholen konden hierbij worden ondersteund door landelijke bemiddelingsinstanties als Stichting Schoolconcert en het Wikor, of door regionale of

plaatselijke instellingen.

De van 1981 tot en met half 1984 uitgevoerde experimentele SeCu-projecten (Samenwerking Secundair Onderwijs Culturele Instellingen) hadden als doel het incidentele karakter van de culturele programma's te doorbreken en te stimuleren dat culturele vorming een essentieel onderdeel van het schoolwerkplan in het voortgezet onderwijs zou gaan uitmaken. Op basis van de uitgebreide rapportage's over deze projecten kan geconcludeerd worden dat in tegenstelling tot de eindexamenprogramma's in de kunstzinnige vakken het bij de SeCuprojecten niet ging om tijdsintensieve en jaarlijks terugkerende programma's. Het is daarom niet zinvol het hoofdonderzoek **specifiek** op de SeCuprojecten te richten. Wel is het van belang om voor de relevante periode het aanbod aan culturele programma's op de onderzochte scholen in kaart te brengen, ongeacht of deze in het kader van SeCu plaatsvonden.

Raadpleging van archieven van bemiddelende instellingen die onder beheer zijn van het LOKV bleek hiertoe een weinig doelmatige methode. De aanpak om rechtstreeks via de scholen de culturele activiteiten in kaart te brengen biedt meer soelaas. In het vooronderzoek is deze aanpak bij vier scholen uitgeprobeerd.

3.2 Programma's op vier scholen voor voortgezet onderwijs.

Door middel van interviews met docenten en andere medewerkers van vier scholen voor voortgezet onderwijs is informatie verkregen over programma's op het gebied van de kunstzinnige vorming die in de jaren zeventig en begin tachtig zijn uitgevoerd. Deze activiteiten zijn per school beschreven. Ze betreffen enerzijds de eindexamenprogramma's voor de kunstzinnige vakken en de culturele activiteiten die in dit kader voor de examenkandidaten werden georganiseerd. Anderzijds is ingegaan op culturele activiteiten voor de gehele schoolbevolking waaraan leerlingen vrijwillig of verplicht deelnamen.

Een conclusie die op basis van de gesprekken getrokken kan worden is dat eindexamenkandidaten voor de kunstzinnige vakken naar verhouding meer geconfronteerd werden met culturele activiteiten dan hun schoolgenoten. Tevens kan worden opgemerkt dat de ontwikkeling van een aanbod op cultureel gebied binnen het voortgezet onderwijs in de jaren zeventig nog in de kinderschoenen stond. In latere jaren neemt het een meer structurele

plaats in in het onderwijsprogramma. Het laat zich bovendien aanzien dat het aanbod op beeldend gebied geringer was dan op het gebied van de podiumkunsten.

4. Proefprocedure werving scholen en oud-leerlingen.

In dit onderzoek is een procedure uitgevoerd om ten behoeve van het hoofdonderzoek voldoende oud-leerlingen van het voortgezet onderwijs te achterhalen die indertijd hebben deelgenomen aan kunstzinnige vormingsprogramma's. Uitgangspunt is dat in het hoofdonderzoek 1000 oud-leerlingen van het vo zullen worden bevraagd over hun kunstzinnige ervaringen binnen en buiten de school en over hun huidige cultuurdeelname. Het betreft 500 kandidaten voor de eindexamens tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en muziek, én 500 jaargenoten van deze oud-leerlingen. De huidige adressen van oud-leerlingen moeten worden opgespoord, waarbij gebruik zal worden gemaakt van het adressenbestand van de school voor voortgezet onderwijs die zij indertijd bezochten. Van belang is om hiervoor medewerking te verkrijgen van scholen voor voortgezet onderwijs.

In de onderzoeksactiviteiten zijn globaal twee stappen te onderscheiden:

1. De werving van scholen en oud-leerlingen die hun medewerking willen verlenen aan het vooronderzoek. In het vooronderzoek wordt op kleine schaal de haalbaarheid van de procedure om voldoende oud-leerlingen te werven onderzocht
2. De werving van circa 40 scholen voor voortgezet onderwijs die hun medewerking willen verlenen aan het hoofdonderzoek c.q. de toenmalige adressen van oud-leerlingen willen verstrekken en informatie willen geven over de kunstzinnige vormingsprogramma's die eind jaren zeventig en begin jaren tachtig op de school zijn uitgevoerd.

4.1 Proefprocedure in het vooronderzoek.

Uit een lijst van ruim 10 scholen voor voortgezet onderwijs, die is opgesteld in overleg met medewerkers van het LOKV, zijn vier scholen voor vo geselecteerd en bereid gevonden aan het vooronderzoek mee te werken. Voor de werving van deze scholen is een korte vragenlijst gebruikt, waarin naar voor het onderzoek relevante gegevens is gevraagd, zoals de beschikbaarheid van adressen van oud-leerlingen en de bereidheid deze te verstrekken. Gebleken is dat circa de helft van de scholen die zijn aangeschreven om verschillende redenen niet aan het onderzoek wilden of konden meewerken.

Uit de adressenlijsten van de hiervoor genoemde vier scholen is per school een steekproef getrokken van 25 toenmalige eindexamenkandidaten voor de kunstzinnige vakken en 25 jaargenoten van deze leerlingen over de periode 1975 - 1982. Hierbij is spreiding naar examenvak en examenjaar in acht genomen. De adressen betreffen in de regel het toenmalig ouderlijk adres. In eerste instantie is via de ouders naar het huidige adres geïnformeerd. Het resultaat is dat via deze weg bijna 70% van de adressen van oud-leerlingen kan worden opgespoord. In tweede instantie zijn gemeentes aangeschreven om informatie te geven over het huidige adres en woonplaats van oud-leerlingen, die niet via het ouderlijk adres konden worden achterhaald. Dit resulteerde in 15% van de adressen. Gezien deze resultaten moet er rekening mee worden gehouden dat circa 15 % van de steekproef niet is op te sporen.

Oud-leerlingen van één school zijn vervolgens aangeschreven met een verzoek mee te werken aan een telefonische enquête. Dit verzoek is via de school verzonden - dit was een voorwaarde voor medewerking - en ongeveer de helft van deze groep zegde medewerking toe. Aangezien verwacht kan worden dat de respons hoger is wanneer oud-leerlingen direct worden benaderd kunnen we stellen dat een minimale respons van 50% is te verwachten.

4.2 Werving van scholen voor het hoofdonderzoek.

Uit het huidige bestand van scholen voor Mavo, Havo en Vwo die eindexamens voor de kunstzinnige vakken aanbieden is een steekproef van 1/3 getrokken. Bij de bepaling van de omvang van de steekproef is rekening gehouden met schattingen betreffende het aantal scholen dat kan en wil meewerken, het aantal eindexamenkandidaten op deze scholen, het percentage adressen dat is te achterhalen en de te verwachten respons. Deze scholen zijn aangeschreven met de vraag of zij hun medewerking kunnen en willen verlenen aan het hoofdonderzoek. Tevens is dit verzoek gericht aan enkele scholen voor Lbo, waarvoor geen centrale regeling voor eindexamens bestaat. Voor de werving van deze scholen is de hiervoor genoemde korte vragenlijst benut, die enigszins is aangepast bv ten aanzien van de eindexamenjaren. Er is ook een non-respons-onderzoek uitgevoerd.

Het resultaat van deze onderzoeksactiviteit is dat circa 30 scholen een bijdrage kunnen en willen leveren aan het hoofdonderzoek. Dit maakt het mogelijk om over een periode van negen schooljaren (1976-1985) voldoende oud-leerlingen (1000) te werven. De conclusie is dat de ontwikkelde procedure voor de werving van scholen en oud-leerlingen haalbaar is.

5. Culturele vorming: uitkomsten van onderzoek.

In het verslag van het vooronderzoek worden de kwantitatieve, op ondervraging van proefpersonen gerichte voorbereidingen op het hoofdonderzoek belicht.

Deze voorbereidingen bestonden allereerst uit een beschouwing en heranalyse van de verschillende manieren waarop in eerder Nederlandse cultuurdeelname-onderzoek de afhankelijke variabele (culturele participatie) en een belangrijke controlevariabelen (culturele socialisatie in het ouderlijk milieu) zijn gemeten. Op dit gebied bestaat in Nederland een uitvoerige onderzoekstraditie, waarin de betreffende variabelen - afhankelijk van de voorliggende onderzoeksdoelen - op uiteenlopende manieren bevraagd zijn. De resultaten laten zien dat er op dit punt niet veel problemen te verwachten zijn en gemakkelijk kan worden aangesloten bij eerder onderzoek. Verschillende te onderscheiden vormen van cultuurdeelname (museumbezoek,

theaterbezoek, lezen, e.a.) komen vaak bij dezelfde personen voor. Dit leidt ertoe dat het zinvol is niet alleen verschillende vormen van cultuurdeelname afzonderlijk te meten, maar ook de totale deelname van een individu aan meerdere activiteiten te analyseren. Uit betrouwbaarheids- en factoranalyses blijkt dat het niet veel uitmaakt hoe men dan de afzonderlijke vragen selecteert; zolang ze maar goed geformuleerd zijn en het er maar voldoende zijn, treedt een betrouwbaar beeld van culturele participatie en culturele socialisatie naar voren.

Infoudelijk komt uit de gerapporteerde heranalyses van eerder datamateriaal naar voren dat culturele socialisatie in het ouderlijk milieu een sterke predictor van culturele participatie later is, en tegelijkertijd van invloed is op het schoolniveau dat men bereikt en de richtingkeuzen die men in de schoolloopbaan maakt. Dit impliceert dat het in elk onderzoek naar de relatie tussen onderwijs en cultuurdeelname noodzakelijk is rekening te houden met de versturende invloed van het milieu. Een eerste manier om dat te doen is door de culturele gewoonten in het ouderlijk milieu via ondervraging in kaart te brengen. In de rapportage wordt nog een tweede, meer effectieve manier aangestipt: de ondervraging van ten minste twee broers/zussen (siblings) uit hetzelfde gezin, teneinde de totale invloed van het milieu af te lezen aan de onderlinge overeenkomst van hun culturele gedragingen. In eerder onderzoek, alsook in het voor het vooronderzoek verrichte veldwerk is zo'n werkwijze toegepast door aan de primaire respondent inlichtingen te vragen over de culturele gedragingen van diens broer/zus. Dat levert een hogere schatting op van de invloed van het ouderlijk milieu dan de gebruikelijke methoden. Omdat de siblingmethode niet gevoelig is voor 'omitted variable bias', betekent dit dat de gebruikelijke methode van onderzoek naar het ouderlijk milieu (via vaststelling van het cultureel gedrag van de ouders), een onderschatting van de invloed daarvan oplevert. De methode van siblingonderzoek biedt hier soelaas.

Tenslotte is ten behoeve van het vooronderzoek een pilotsurvey gehouden over de invloed van verschillende vormen van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs (waaronder vakkenpakketten en deelname aan eindexamens). Hiertoe werd aangesloten bij een enquête onder 1061 bewoners van Amsterdam tussen de 18 en 40 jaar oud, die werden benaderd voor een

WVC onderzoek naar de effecten van culturele educatie in het basisonderwijs. Door vragenblokken over culturele ervaringen in het voortgezet onderwijs toe te voegen, konden zowel de enquêtevragen voor het hoofdonderzoek worden proefgedraaid, als een substantieel bestand worden verworven voor een doorsnee bevolkingssteekproef.

Een van de resultaten van dit pilotsurvey is dat het niet langer nuttig en noodzakelijk wordt geacht om een soortgelijk onderzoek een retrospectieve bevraging onder een bevolkingsdoorsnee te houden in het hoofdonderzoek. De intensieve deelname aan kunstzinnige vormingsprogramma's in het voortgezet onderwijs is te gering om daarvan veel effect terug te zien in een doorsnee van de bevolking, zelfs wanneer de steekproef jong en grootstedelijk is, zoals in het Amsterdamse geval.

Niettemin worden ook in deze onderzoeksopzet significante effecten van deelname aan deze programma's in het voortgezet onderwijs op latere culturele participatie gevonden. Deelname aan extracurriculaire activiteiten heeft echter meer effect dan de curriculaire ervaringen. Ook blijkt dat de verschillen die de institutioneel georganiseerde culturele vorming teweegbrengt ongeveer de helft te bedragen van wat het ouderlijk milieu vermag. Ook zijn er grote verschillen in culturele participatie tussen hoger en lager opgeleiden, die niet op de in het onderwijs genoten culturele vorming is terug te voeren, en aan selectie naar algemene cognitieve vaardigheid toe te schrijven moet zijn. Dit beperkte effect van cultuureducatie is deels terug te voeren op de geringe participatie in de kunstvakken. Dit leidt onder meer tot de conclusie dat voor het hoofdonderzoek ook een behoorlijke steekproef zal moeten worden getrokken van oud-leerlingen die aan kunstzinnige vormingsprogramma's hebben deelgenomen.

6. Voorstel voor het hoofdonderzoek.

De onderzoeksvraag: " Wat is het effect van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs op de mate waarin leerlingen in staat zijn actief of passief deel te nemen aan vormen van kunst?" zal worden onderzocht door een bevraging van 1000 oud-leerlingen. Het vooronderzoek heeft belangrijke

gezichtspunten opgeleverd, die van belang zijn voor de inrichting van het hoofdonderzoek. De conclusies kunnen als volgt worden samengevat.

- Eindexamens in de kunstzinnige vakken in het vo zijn in het verleden op zo'n schaal georganiseerd dat het zinvol en mogelijk is de effecten hiervan op cultuurdeelname op latere leeftijd te inventariseren. Er dient hierbij te worden gekozen voor een prospectief design, waarin de deelname aan de examens voor de kunstzinnige vakken het uitgangspunt is.
- Het zal geen problemen opleveren om voldoende oud-leerlingen te vinden van circa 30 scholen voor vo die bereid zijn aan het onderzoek mee te werken.
- Er zijn voldoende oud-leerlingen van de beschikbare scholen om vergelijkingsgroepen (wel/geen eindexamens kunstzinnige vakken) te maken. Gezien de ervaring in het vooronderzoek ligt het te verwachten responspercentage boven het gemiddelde van survey-onderzoek.
- Het culturele aanbod van de scholen in en buiten de lessen kan in kaart worden gebracht via een gestandaardiseerde vragenlijst voor sleutelpersonen en rapportages van oud-leerlingen, in aanvulling op inventarisatie van archiefmateriaal.
- In eerder cultuurdeelname-onderzoek zijn voldoende meetinstrumenten voor culturele participatie getest om een betrouwbaar instrument te construeren. Dit zelfde geldt voor cultuurdeelname van de ouders, een cruciale controlevariabele.
- Siblingdata (gegevens over broers/zussen uit één gezin) vormen een aantrekkelijke methode om de invloed van het milieu van herkomst volledig af te dekken.
- Een telefonische enquête van circa 30 minuten vormt een adequaat onderzoeksinstrument.
- Het gebruik van zogeheten learner reports is een zinvolle aanpak om kwalitatieve gegevens over leerervaringen van oud-leerlingen boven tafel te krijgen.

1 Inleiding

1.1 Achtergronden¹

In de notitie 'Kunst en cultuur in het voortgezet onderwijs' van de Ministeries van O&W en WVC (1989) wordt gewezen op een aantal uitgangspunten die het huidige cultuurbeleid en het onderwijsbeleid gemeenschappelijk hebben, te weten het streven naar samenhang, naar vergroting van deelname aan het culturele leven en naar kwaliteit. De notitie stelt dat de schoolse kunstzinnige vorming een belangrijke rol kan spelen bij de vergroting van het publieksbereik van kunst en kunstzinnige vorming: "het is immers bij uitstek binnen het onderwijs dat bij de jeugdige leeftijdsgroep belangstelling voor kunst, in actieve zowel als passieve zin, kan worden gewekt" (p.11).

In hoeverre het onderwijs inderdaad deze effecten heeft is, ook voor de opstellers van de notitie, de vraag. Er wordt daarom onderzoek voorgesteld naar de mate waarin het (voortgezet) onderwijs de leerlingen in staat stelt om later deel te nemen, actief of receptief, aan vormen van kunst (p.12).

In Nederland is in het verleden al veel onderzoek gedaan naar factoren die cultuurdeelname bepalen. Een overzicht biedt Ganzeboom (1989). Een uit deze onderzoekstraditie naar voren komend gegeven is, dat belangstelling voor en participatie in culturele activiteiten reeds op vroege leeftijd tot stand komt. Belangrijke basisgegevens daarvan zijn:

- Van de verschillende dimensies van sociale achtergrond geeft juist de

---

¹ De tekst van de inleiding is gehaseerd op en komt deels overeen met de 'Notitie over inrichting van onderzoek naar effecten van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs' (H. Ganzeboom, 1991), die als bijdrage bij de SVO aanbesteding 1040 is gevoegd.

formele opleiding de doorslag bij verschillen in activiteit die op latere leeftijd worden geconstateerd, en niet het beroep of de inkomenspositie.

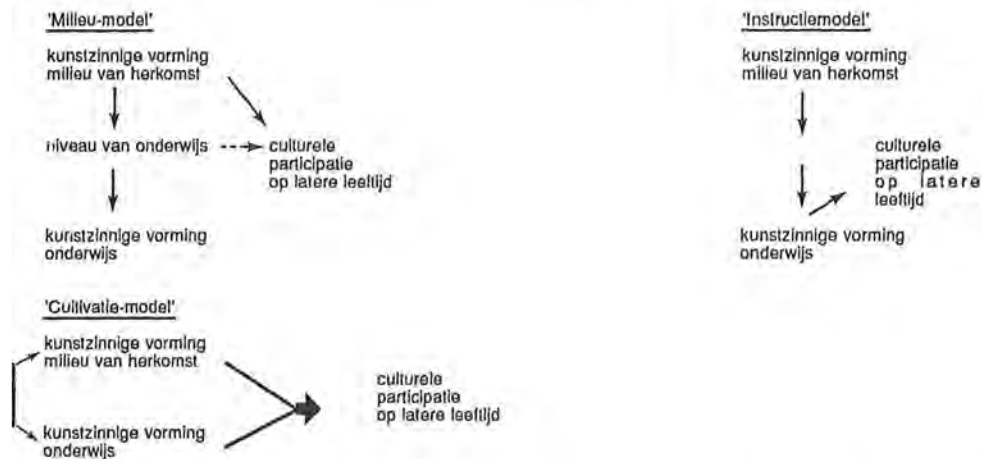
- Personen die op relatief jonge leeftijd cultureel participeren behouden gedurende hun gehele leven een voorsprong; ze zijn niet alleen blijvend actiever, maar ook sterker geïnteresseerd in complexere vormen van cultuuraanbod (De Jager, 1967; Maas, 1990).

De slotsom dat kunstzinnige vorming in het onderwijs derhalve een beslissende of zelfs overwegende bijdrage aan culturele participatie in de latere levensloop levert, mag echter niet getrokken worden. De grote betekenis van het onderwijs voor culturele participatie zou ook kunnen voortkomen uit de algemene vorming die het onderwijs biedt en de selectie naar culturele competentie waarin het onderwijsstelsel resulteert. Ook wordt uit onderzoek in toenemende mate duidelijk dat ook culturele ervaringen opgedaan in het ouderlijk milieu niet alleen grote verschillen in culturele participatie teweegbrengen maar ook dat personen die zijn opgegroeid in een 'cultureel milieu' grotere kansen hebben een hoog opleidingsniveau te bereiken dan zij die zo'n opvoeding niet hebben gehad (De Graaf, 1987). Tegenover de mogelijkheid dat het onderwijs en met name de daarin genoten kunstzinnige vorming een beslissende invloed uitoefent op de latere culturele deelname (instructiemodel) staat derhalve de mogelijkheid, dat het cultureel niveau van het ouderlijk milieu zowel de onderwijskansen als de latere culturele participatie beïnvloedt en het onderwijs als zodanig weinig toevoegt (milieumodel). De werkelijkheid zal zich tussen beide extrema bevinden, waarbij het zaak is het relatieve gewicht van beide vormen van kunstzinnige vorming te leren kennen. Een tussenliggende mogelijkheid is ook nog dat beide invloeden een gecombineerde werking hebben: de effectiviteit van kunstzinnige vorming in het onderwijs en kunstzinnige vorming in het ouderlijk milieu zou kunnen afhangen van de mate waarin zulke vorming 'op vruchtbare aarde valt' (Bourdieu, 1979) (cultivatiemodel). Op de volgende bladzijde zijn de verschillende mogelijkheden schematisch weergegeven.

Om uit te maken welk model het best op de werkelijkheid van toepassing is, dient men over gegevens te beschikken over culturele stimulering in het ouderlijk milieu (dat wil zeggen culturele deelname van de ouders en/of van de ouders met hun kinderen), de kunstzinnige vorming genoten in het onderwijs (dat wil zeggen niet alleen informatie over het onderwijsniveau als

zodanig, maar een inhoudelijke bepaling van het daarin genoten kunstzinnige vorming) en een meting van culturele participatie op latere leeftijd.

Om uitspraken over de effectiviteit van het onderwijs te doen moet men over gegevens te beschikken over culturele stimulering in het ouderlijk milieu (dat wil zeggen culturele deelname van de ouders en/of van de ouders met hun kinderen), de kunstzinnige vorming genoten in het onderwijs (dat wil zeggen niet alleen informatie over het onderwijsniveau als zodanig, maar een inhoudelijke bepaling van het daarin genoten kunstzinnige vorming) en een meting van culturele participatie op latere leeftijd.

Zulke gegevens laten zich het eenvoudigst retrospectief verzamelen: men vraagt personen uit een steekproef van de bevolking te rapporteren over hun huidige culturele participatie en hun vroegere ervaringen in onderwijs en ouderlijk milieu. In eerder cultuurparticipatie-onderzoek is zulks herhaaldelijk gedaan ten aanzien van kunstzinnige vorming in het milieu van herkomst.

Een andere mogelijkheid is het onderzoek prospectief² in te richten. In een onderzoek met zo'n opzet maakt men de kunstzinnige vormingsprogramma's in het onderwijs tot het startpunt van de gegevensverzameling en wordt vervolgens naar de verdere levensloop na het onderwijs gekeken. Ook in zo'n

²

De term 'prospectief' heeft hier betrekking op het onderzoeksdesign, dat vanuit de eerdere ervaring is opgezet. Qua dataverzameling blijft ook dit onderzoek natuurlijk in veel opzichten retrospectief.

prospectieve onderzoekopzet blijft de vraag in hoeverre een schijnbare werking van kunstzinnige vorming in het onderwijs eigenlijk op rekening van het ouderlijk milieu geschreven moet worden. Zo is het mogelijk dat men op scholen, waar kunstzinnige vorming een belangrijk element van het curriculum vormt, veel leerlingen aantreft uit cultureel actieve milieus (Kalmijn & Batenburg, 1987), en dan blijft het nog maar de vraag in hoeverre de school iets toevoegt. Iets soortgelijks kan spelen binnen het onderwijs, indien deelname aan intensieve kunstzinnige vormingsprogramma's facultatief is (vakkenpakketten, eindexamens, kunstzinnige vorming buiten lestijd) of doordat de effectiviteit van kunstzinnige vormingsprogramma's afhangt van de voorbereiding daarop in het ouderlijk milieu. Om de invloed van zulke factoren te neutraliseren, is het nodig de verzamelde gegevens over personen die aan kunstzinnige vormingsprogramma's binnen het onderwijs hebben deelgenomen aan te vullen met gegevens over een controlesteekproef, waarvan men over dezelfde informatie ten aanzien van ouderlijk milieu, genoten onderwijs en huidige culturele activiteit beschikt. Op basis hiervan kan men te weten komen welk niveau van culturele activiteit men kan verwachten bij een gegeven niveau van kunstzinnige vorming in het ouderlijk milieu (en andere relevante achtergrondkenmerken, zoals het sociaal-economisch niveau van het ouderlijk milieu).

Een retrospectieve onderzoekopzet en een prospectieve onderzoekopzet hebben beide hun voor- en nadelen. Een voordeel van de retrospectieve onderzoekopzet is dat zij gemakkelijk is uit te voeren. Ook is het binnen de retrospectieve opzet gemakkelijk een breed spectrum van culturele ervaringen binnen het onderwijs te belichten. Omdat het om een veelheid van ervaringen gaat is het echter moeilijk de aard hiervan precies vast te leggen (men kan wel vragen hoe vaak men schoolconcerten bijwoonde, maar moeilijk welke het waren). Een nadeel van deze opzet is voorts dat men voor de kwaliteit van de gegevens volledig afhankelijk is van de adequate herinnering van de respondenten.

De voordelen van de prospectieve onderzoekopzet zijn, dat men op die manier de aard van de ondergane kunstzinnige vorming nauwkeurig in beeld kan brengen en tot een vergelijking kan komen van de invloed van verschillende programma's op dit gebied. Doordat de kunstzinnige vorming zelf het startpunt van de gegevensverzameling is, omzeilt men tegelijkertijd de

moelijkheid van retrospectieve en indirecte informatieverzameling bij de respondent, althans voorzover het de binnenschoolse ervaringen betreft. De nadelen van de prospectieve opzet zijn evenwel allereerst dat men zich beperkt tot een klein deel van de verschillende kunstzinnige ervaringen die men in het onderwijs kan hebben opgedaan. In het onderwijs bestaat een veelheid van programma's, die alle hun werking op de latere cultuurdeelname kunnen hebben gehad. Een tweede nadeel van de prospectieve onderzoeksopzet is, dat men hiermee geen zicht krijgt op de historische en de levensfasedimensie die een en ander heeft. Men zou bijvoorbeeld graag willen weten in hoeverre kunstzinnige vorming in het onderwijs in de recentere periode effectiever is geweest dan vroeger, en in hoeverre de effecten van deze kunstzinnige vorming beklijft in de levensloop. Doordat een prospectieve onderzoekopzet tot een leeftijdsgroep beperkt is, kunnen deze vragen ermee niet beantwoord worden.

1.2 Vraagstelling en opzet van het vooronderzoek.

In de loop van 1991 werd op verzoek van de ministeries van WVC en O&W een onderzoek met de vraag naar het effect van kunstvakken in het onderwijs op cultuurparticipatie aanbesteed door SVO. Met name ten aanzien van een 'prospectieve' opzet bestaat een aantal onzekerheden over de uitvoerbaarheid. Er werd daarom besloten eerst een vooronderzoek te laten plaats vinden. Het vooronderzoek valt uiteen in twee deelprojecten, die corresponderen met de twee bovengenoemde onderzoeksopzetten. In de twee deelprojecten wordt dezelfde algemene vraagstelling op verschillende wijze belicht. Resultaten van A zijn bruikbaar in B en omgekeerd. Gezien de verschillende opzetten van de twee deelprojecten en de aanwezigheid van uit eerder onderzoek ter beschikking staande gegevens verschillen ook de gedetailleerde vraagstellingen van de betrokken vooronderzoekingen.

Deelproject A: Vooronderzoek prospectieve onderzoeksopzet. De vragen van dit deelproject luiden:

1. Welke kunstzinnige vormingsprogramma's in het voortgezet onderwijs zijn in het recente verleden uitgevoerd en zijn van een zodanige omvang dat effecten op cultuurparticipatie verwacht kunnen worden?
2. In hoeverre zijn deze programma's gedocumenteerd (mate van realisatie, leerresultaten etc.), dan wel door nader onderzoek in kaart te brengen?
3. Zijn deelnemers aan deze programma's te achterhalen en zijn ze bereid aan onderzoek deel te nemen?

Deelproject B: Voorbereiding bepaling effecten kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs middels retrospectieve vraagstelling. De vragen van dit vooronderzoek luiden:

1. Met welke vraagstellingen kunnen kunstzinnige ervaringen in het ouderlijk gezin, het (voortgezet) onderwijs en buiten school en gezin het best retrospectief gemeten worden?
2. Welke bevindingen leveren reeds eerder verzamelde gegevens op over de effecten van kunstzinnige ervaringen in de jeugd op cultuurdeelname in de verdere levensloop?

Het vooronderzoek is in 1992 uitgevoerd door het SCO-Kohnstamm Instituut van de Universiteit van Amsterdam, in samenwerking met de vakgroep Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

De SCO heeft zich daarbij gericht op deelproject A: de uitvoerbaarheid van een prospectieve onderzoeksopzet, de vakgroep Sociologie heeft zich gericht op deelproject B: instrumentontwikkeling en de analyse van bestaande gegevens.

In deelproject A is op basis van literatuur, archiefmateriaal en interviews nagegaan welke programma's kunstzinnige vorming uit de periode 1975-1982 relevant zijn en in welke mate deze zijn gedocumenteerd. Als concretisering van deze algemene gegevens zijn van vier scholen vervolgens de eind-examenprogramma's in kunstvakken en de culturele programma's in kaart gebracht. Gekozen is voor die periode 1975-1982 (schooljaren 1974/75 - 1981/82), omdat dit impliceert dat personen van circa 25-30 jaar zullen worden ondervraagd. Deze hebben grotendeels hun opleiding achter zich en

hun ervaringen in het voortgezet onderwijs zijn betrekkelijk recent. Van de vier scholen zijn in enkele opeenvolgende stappen de actuele adressen verzameld van oud-leerlingen. Het betrof hier zowel diegenen die in een kunstvak examen hadden gedaan, als oud-leerlingen zonder kunstvak in hun pakket (de controle groep). Bovendien is met behulp van een vragenlijst-onderzoek nagegaan of voldoende scholen over de benodigde informatie over oud-leerlingen beschikken en bereid zijn aan een (hoofd)onderzoek deel te nemen

In deelproject B is een inventarisatie gemaakt van eerder in onderzoek toegepaste vraagstellingen met betrekking tot milieu- en schoolfactoren in relatie tot culturele activiteiten. De onderzoeksbestanden zijn geheranalyseerd teneinde aanwijzingen over consistentie en kwaliteiten van de gehanteerde vraagstellingen te verkrijgen. Daarnaast is gebruik gemaakt van een mogelijkheid aan te sluiten bij in gang zijnd onderzoek naar effecten van kunstzinnige vorming in het basisonderwijs onder een representatieve steekproef van 1061 inwoners van Amsterdam (Ranshuysen & Ganzeboom, 1992) om een aantal vragen naar kunsteducatie in het voortgezet onderwijs te testen en op basis daarvan via een retrospectieve onderzoeksopzet te komen tot een voorlopige schatting van het effect van deze kunsteducatie op latere cultuurparticipatie. De verrichte onderzoekingen maken het voorts mogelijk om een multivariaat model te schatten over de invloed van de hoogst afgesloten opleiding van de respondent, de statuskenmerken van diens ouders, en de in de jeugd genoten culturele socialisatie (thuis en op school, waar dat van toepassing is) op latere cultuurdeelname.

*Wisk
Vg. S. van der Pijl*

1.3 Leeswijzer

Deze rapportage bevat het verslag van het vooronderzoek, alsmede een nader uitgewerkt voorstel voor de opzet van het hoofdonderzoek. In dit hoofdstuk 1 zijn de probleemstellingen en theorie van het onderzoek nader aangegeven.

In hoofdstuk 2 is verslag gedaan van onze verkenning van de institutionele context van het onderzoek. Het doel van hoofdstuk 2 is om in kaart brengen

hoe de Eindexamens Kunstvakken zich in het verleden feitelijk hebben ontwikkeld sinds in de loop van de jaren zeventig voor scholen de mogelijkheid is geopend om deze eindexamens op het programma te zetten. Er wordt in kaart gebracht hoeveel scholen en hoeveel leerlingen bij elk van de programma's betrokken waren en wat de inhoud en omvang van het les- en examenprogramma is geweest.

Het tweede onderwerp van hoofdstuk 2 wordt gevormd door het aanbod van culturele programma's dat in de betrokken periode op de betrokken scholen is gerealiseerd. Er wordt in detail verslag gedaan van de gang van zaken op een viertal scholen. Onze conclusie wat dit betreft is dat het moeilijk, zometeen onmogelijk zal zijn om in het hoofdonderzoek op basis van archiefgegevens tot een volledige reconstructie te komen van het culturele aanbod op alle betrokken scholen. Wij stellen deze noodzakelijke contextuele gegevens in het hoofdonderzoek op twee andere manieren te verzamelen. Ten eerste lijkt het goed mogelijk in aanvulling op archief en bronnenonderzoek de sleutelpersonen een gestandaardiseerde vragenlijst te laten invullen omtrent het cultureel aanbod en de inhoud van het les- en examenpakket van de betrokken school in de tijd dat de te ondervragen leerlingen in de eindexamenklassen zaten. Ten tweede zullen we een soortgelijke inventarisatie van de institutionele context deel uit laten maken van de vragenlijst voor de oudleerlingen.

In hoofdstuk 3 doen we verslag van onze inspanningen om na te gaan in hoeverre via schooladministraties is te achterhalen welke personen in de periode 1975-1982 eindexamen kunstvakken hebben gedaan en welke niet en of daarmee voldoende respondenten voor de prospectieve onderzoeksopzet kunnen worden gevonden. Het antwoord is dat dit zonder meer mogelijk moet zijn. In het vooronderzoek is van circa 30 scholen principiële bereidheid gevonden om aan het onderzoek mee te werken. Hiervan zijn er in deze fase vier aan een gedetailleerd onderzoek onderworpen en zijn van één school 18 oudleerlingen aan een proefondervraging onderworpen. Deze ervaringen hebben geleerd dat er in Nederland voldoende scholen bereid en in staat zijn om de namen van oudleerlingen te leveren die uiteindelijk moeten leiden tot een vergelijking van 500 oudleerlingen met en 500 jaargenoten zonder kunstvak in hun examenpakket. De circa 30 scholen waarvan de medewer-

king reeds verkregen is zouden in beginsel al voldoende hiervoor zijn. Zij zijn ook zodanig gespreid over de opleidingsniveaus dat uitsluitend nog enkele Lbo scholen geworven behoeven te worden. Wat betreft de medewerking van de oud-leerlingen wijzen onze ervaringen uit dat we van ten minste 70% van de betreffende oud-leerlingen medewerking zullen verkrijgen: circa 15% à 20% zullen we kwijtraken doordat ze niet traceerbaar zijn via ouders en/of bevolkingsregisters, en nog eens 20% van de overblijvenden zullen afvallen door non-response.

In hoofdstuk 4 wordt verslag gedaan van de resultaten van een proefondervraging naar deelname aan kunstzinnige vakken in het voortgezet onderwijs, in zowel eerder als nieuw gehouden onderzoek. De eerder gehouden onderzoeken betreffen een groot aantal eerdere cultuurdeelname-onderzoeken waarin geïnformeerd is naar culturele vorming in het ouderlijk milieu. Op basis van deze eerdere ervaringen wordt een geschikt meetinstrument voor de ondervraging in het hoofdonderzoek opgesteld. Ook wordt op basis van eerder onderzoek getoond dat gegevens over cultuurdeelname van een van de broers of zussen van de respondent (een zogeheten sibling) een geschikte manier is om de invloed van het ouderlijk milieu constant te modelleren en te bepalen in hoeverre de inhoudelijk meting van culturele ervaringen in het ouderlijk gezin adequaat is.

Het tweede deel van hoofdstuk 4 doet verslag van de voor het vooronderzoek georganiseerde proefondervraging. Er is hierbij gebruik gemaakt van de mogelijkheid aan te sluiten op een reeds lopende dataverzameling onder inwoners van de stad Amsterdam die tussen de 28-40 jaar oud zijn, en die kunstzinnige vorming in het lager onderwijs tot onderwerp had. De betrokken vragenlijst bevatte reeds een groot aantal ook hier relevante vragen en is vervolgens uitgebreid met vraagstellingen over ervaringen in het voortgezet onderwijs. Op basis van deze gegevens is het mogelijk om een onderscheid te maken tussen (a) het niveau van het onderwijs, (b) het cultureel klimaat van een school (culturele programma's binnen en buiten schooltijd), (c) de keuze van de leerlingen voor kunstvakken in het vakkenpakket. Een globaal regressiemodel laat zien dat elk van deze kenmerken een afzonderlijke invloed op cultuurdeelname later heeft.

In hoofdstuk 5 vatten we de voorlopige bevindingen uit het vooronderzoek samen en doen op basis daarvan nadere voorstellen voor inrichting van het hoofdonderzoek. Een nieuw element daarin wordt gevormd door het voorstel niet alleen een vergelijking te maken tussen oud-leerlingen met en zonder kunstvakexamen, maar ook tussen de oud-leerlingen en een broer of zus. Er wordt een voorstel gedaan de oorspronkelijke opzet uit te breiden met het verzameling van zogenaamde 'sibling'-data. Modelleren van binnengroep-correlaties voor de twee contexten (scholen, gezinnen) levert een afgewogen onderzoeksopzet om de invloed van culturele vorming in het onderwijs en ouderlijk milieu van elkaar te scheiden.

2 Programma's kunstzinnige vorming

2.1 Inleiding

De eerste twee met elkaar samenhangende vragen van deelproject A luiden:

1. Welke kunstzinnige vormingsprogramma's in het voortgezet onderwijs zijn in het recente verleden uitgevoerd en zijn van een zodanige omvang dat effecten op cultuurparticipatie verwacht kunnen worden?
2. In hoeverre zijn deze programma's gedocumenteerd, dan wel door nader onderzoek in kaart te brengen?

Voor de beantwoording van deze vragen is literatuurstudie verricht en zijn interviews afgenomen.

In paragraaf 2.2 en 2.3 gaan we in op de vraag welke programma's er in het recente verleden in het voortgezet onderwijs zijn uitgevoerd. In de prospectieve onderzoeksopzet zal worden gekozen voor het ondervragen van personen van circa 25-30 jaar. Dit betekent dat het vooronderzoek zich richt op onderwijsprogramma's die in de periode 1975-1982 zijn uitgevoerd in het voortgezet onderwijs.

In die periode zijn in het voortgezet onderwijs op beperkte schaal kunstzinnige vormings programma's gerealiseerd die èn substantieel zijn, waarvan verwacht wordt dat deelname en resultaten goed zijn gedocumenteerd èn die een landelijke spreiding hebben. De programma's die deze kenmerken hebben zijn in de eerste plaats de Eindexamens in Handenarbeid, Muziek, Tekenen en Textiele Werkvormen.

Naast de eindexamens in de kunstzinnige vakken waren er in de genoemde

periode culturele programma's van individuele scholen, die zowel 'receptieve' activiteiten (bezoeken aan voorstellingen e.d) als productieve activiteiten konden omvatten. Initiatieven tot meer systematische aanpak van culturele programma's in het voortgezet onderwijs in samenwerking met culturele instellingen resulteerden in de regionale SeCu projecten (Samenwerking Secundair Onderwijs Culturele Instellingen). Nagegaan zal worden of deze culturele programma's voor het hoofdonderzoek relevant zijn.

Na algemene informatie over de eindexamens in de kunstzinnige vakken en de culturele programma's in het voortgezet onderwijs wordt van vier scholen, die in het vooronderzoek nader zijn onderzocht, het aanbod kunstzinnige vorming in de jaren 1975-1982 beschreven. Dit ter beantwoording van de tweede deelvraag, namelijk in hoeverre de programma's in kaart gebracht kunnen worden.

2.2 Eindexamens kunstzinnige vakken

De centrale eindexamens handenarbeid, muziek, tekenen en textiele werkvormen omvatten zowel productieve (zelf tekenen, musiceren etc.) als reflectieve kunstzinnige vorming (kunstbeschouwing/kunstgeschiedenis). Bij Mavo en Havo werd vanaf 1971 met de eindexamens geëxperimenteerd met een beperkte groep scholen. In de eerste jaren ging het om ruim 40 scholen (geselecteerd op geografische spreiding, faciliteiten e.d.). Dit aantal breidde zich gaandeweg uit en eind jaren zeventig werden de Eindexamens voor alle Mavo en Havo scholen opengesteld. Bij het Vwo werd vanaf 1978/79 geëxperimenteerd, maar werden de kunstvakken pas in 1987 regulier examenvak. Bij het Lbo bestaan sinds 1976 eindexamens in de kunstzinnige vakken, zonder dat een experimenteerfase is gehouden. Over de experimenteerfases in Mavo, Havo en Vwo is uitgebreid gerapporteerd door de diverse coördinatie commissies per vak en per schooltype.

Bovendien is in de periode 1975-1980 onderzoek verricht naar doelstellingen en leerfeffecten van de examenvakken in Mavo en Havo (Van der Kamp, 1980). In het bestand van 'De vraag naar hoger onderwijs' zijn gegevens verzameld over achtergrondkenmerken van Havo en Vwo leerlingen met een kunstzinnig vak in het eindexamenpakket (Heuberger, 1987).

De examenvormen verschillen voor de schooltypen: bij Mavo en Havo gaat het om een centraal schriftelijk examen kunstbeschouwing/kunstgeschiedenis en een schoolonderzoek voor de productieve activiteiten. Centraal schriftelijk en schoolonderzoek tellen even zwaar. Bij het Vwo zijn beide aspecten (praktisch en reflectief) centraal getoetst, terwijl het Lbo uitsluitend school-examens kent. Hierdoor ontbreken over het Lbo centraal geregistreerde gegevens over welke en hoeveel scholen en leerlingen aan deze examens deelnemen. Wel is uit CBS statistieken bekend dat in het Lbo de eindexamens in de kunstzinnige vakken zich vrijwel geheel tot Lhno en in mindere mate LEAO en LMO beperken. Verder gaat het vooral om de beeldende vakken en niet of nauwelijks om muziek.

Midden jaren zeventig deden jaarlijks 2.500 Mavo en Havo leerlingen eindexamen in een kunstzinnig vak, afkomstig van zo'n 200 scholen (Begeleidingscommissie 3E, 1976). Vanaf 1978/79 kwamen daar globaal 500 Vwo leerlingen bij, afkomstig van ruim 50 scholen. Tenslotte deed vanaf 1976 een onbekend aantal Lbo leerlingen eindexamen. In tabel 1 worden de leerlingenaantallen per vak en per schooltype (exclusief Lbo) aangegeven voor de periode 1977 - 1985. Gemiddeld gaat het om 8 tot 11 leerlingen per jaar per school. Bij het Vwo ligt de groepsgrootte wat lager dan bij Mavo en Havo. Het beëindigen van de examenexperimenten betekende niet dat alle scholen daarna hun leerlingen de gelegenheid boden om examen in een kunstzinnig vak te doen. In 1985 waren circa 38% van de Mavo kandidaten en 65% van de Havo kandidaten in de gelegenheid examen te doen in een beeldend vak. Van deze leerlingen heeft toen 14.2% van de Mavo kandidaten en 14.2% van de Havo kandidaten uiteindelijk een eindexamen beeldend gedaan. Leerlingen mogen in één kunstzinnig vak eindexamen doen.

Tabel 1

Aantal eindexamenkandidaten voor de beeldende vakken en muziek
(gegevens van het CITO; T. Doevedans, P. Hermans, D. Schönau)

	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Mavo									
totaal	88847*	91076*	91870*	95335	95476	95688	96800	87509	86920
te	495	570	830	1149	1424	1707	2175	2236	2551
ha	786	830	1206	1402	1675	2025	2218	2067	2100
tex	314	271	408	493	515	746	817	987	948
mu	144	151	166	193	262	340	383	406	437
Havo									
totaal	47065*	50771*	50871*	54473	55973	56624	57199	57707	55940
te	570	702	945	1464	1995	2397	2544	2923	2983
ha	622	730	767	1157	1495	1595	1653	1943	1773
tex	309	348	370	426	488	444	451	625	453
mu	368	442	414	- ²⁾	438	503	522	542	641
Vwo									
totaal					35993	37411	39303	39813	40698
te					281	331	438	471	554
ha					79	94	153	203	187
tex					19	25	26	45	27
mu					64	65	129	102	156

¹⁾ Alle cijfers zijn gebaseerd op het aantal kandidaten dat zich voor het examen heeft opgegeven. De met een * aangegeven cijfers zijn gebaseerd op CBS-cijfers en geven het aantal kandidaten aan dat daadwerkelijk examen heeft gedaan. Het aantal kandidaten dat examen doet ligt circa 3 à 4% lager dan het aantal dat zich opgeeft.

²⁾ Centraal eindexamen vervallen.

Uit onderzoek in de jaren zeventig (Haanstra en Van der Kamp, 1978) was al gebleken, dat veel meer meisjes dan jongens eindexamen in een kunstzinnig vak deden. Dat beeld is in de jaren daarna niet veranderd: midden jaren tachtig bestond de examenpopulatie voor de kunstzinnige vakken voor driekwart uit vrouwen (Hermans en Schönau, 1986).

De vakkenpakketten van de betreffende leerlingen omvatten weinig exacte vakken, met uitzondering van de pakketten van jongens Vwo (Van der Kamp, 1980; Heuberger, 1988). Verder blijken Havo en Vwo leerlingen met een beeldend vak of muziek gemiddeld vaker te zijn blijven zitten en op enkele eindexamenvakken (wiskunde I, economie) vaker een onvoldoende te hebben gehaald. De vooropleidingen en inkomens van ouders van de leerlingen wijken niet af van die van de ouders van leerlingen zonder kunstzinnige vak in het eindexamenpakket (Heuberger, 1988)

Deelname aan een eindexamen in een kunstzinnig vak betekent dat in de hoogste leerjaren het aantal lessen wordt uitgebreid: in de 3e en 4e klas van de Mavo respectievelijk 2 en 4 uren (naast de verplichting van 1 uur aan een kunstzinnig vak) en in de 4e en 5e klas van de Havo gaat het om respectievelijk 3 en 4 uren per week voor het examenvak.

De examenstatus heeft de kunstzinnige vakken niet alleen kwantitatief een sterkere positie gegeven. Het verkrijgen van een zekere consensus over de doelstellingen en de ontwikkeling van leerplannen en leermiddelen is door de invoering van de eindexamens sterk bevorderd

De examenprogramma's handenarbeid, tekenen en textiele werkvormen hanteren in de voor het onderzoek relevante periode, een vierdeling (Kunstzinnige vorming op school, 1978).

1. Kennis inzicht en vaardigheden om: voor problemen een beeldende oplossing te vinden (twee- of driedimensionaal);
2. Het vermogen tot vormgeving;
3. Het vermogen om eigen werk en dat van anderen te beschouwen;
4. Kennis en inzicht in de beeldende kunst.

Van de drie beeldende vakken en voor de onderscheiden schooltypen zijn afzonderlijke examenprogramma's en exameneisen geformuleerd (zie bijlage 1).

Bij muziek gaat het om vaardigheid in het musiceren, om luistervaardigheid, om muzikaal voorstellingsvermogen (noteren van klinkende voorbeelden en improviseren van een melodie of een ritme) en om kennis van en inzicht in de muziekgeschiedenis. Voor de officiële omschrijving van het examenprogramma zie bijlage 1.

In het onderzoek van Van der Kamp (1980) naar de eindexamens in de kunstzinnige vakken werd onder meer gevraagd naar motieven en leereffecten. De meesten kiezen een kunstzinnig vak uit belangstelling voor de vakken zelf, en dan met name het praktisch werken (omdat ik graag teken, omdat ik musiceer etc.). Een tweede belangrijk motief is de bruikbaarheid voor het toekomstige beroep of de beroepsopleiding. Daarbij gaat het om lerarenopleidingen, therapie-opleidingen, kinderverzorging en dergelijke. Zo'n tien procent wil "de kunst in". Een op de vijf leerlingen noemt mede negatieve motieven: omdat het niet zo moeilijk leek in vergelijking met andere mogelijke examenvakken.

Voor het in kaart brengen van leereffecten bij de oud-leerlingen heeft Van der Kamp gebruik gemaakt van zogeheten learner reports, gebaseerd op een indeling van leerervaringen volgens De Groot (1986). Naast een lijst met voorgestructureerde leereffecten werden ook 'open'learner reports afgenomen, waarbij leerlingen in eigen woorden moesten aangeven wat ze van het onderwijs in de kunstvakken hadden 'meegenomen'. De effecten die deze leerlingen kort na het examen rapporteren houden vooral in dat men naast kennis en vaardigheden op het gebied van de kunst ook meer waardering en begrip voor kunst heeft gekregen. Ook worden 'fundamentele leerervaringen' (De Groot, 1986) genoemd, die zeer persoonlijk van aard zijn.

Uit een follow-up na 2,5 jaar vond de grote meerderheid dat men wel iets aan het kunstzinnige vak had gehad. Dit "positieve nut" werd met name ervaren in de vrije tijdsbesteding en bij vervolgopleidingen. Ruim 90% is na het voortgezet onderwijs actief gebleven in hun vak en/of maakt gebruik van culturele voorzieningen.

Uit het onderzoek van Heuberger (1987) blijkt dat 15% van de Vwo leerlingen en 8% van de Havo leerlingen met een kunstzinnig vak voor het kunstonderwijs als vervolgstudie kiezen. Voor de andere leerlingen zijn deze percentages respectievelijk 2 en 1%.

2.3 Culturele programma's in het voortgezet onderwijs

Naast de eindexamens in de kunstzinnige vakken waren er in de periode 1975-1982 culturele programma's van individuele scholen, die zowel 'produc-

tieve' activiteiten (schoolkoren, bands, toneelspelen, declameren e.d.) konden omvatten, als het bezoeken van voorstellingen, musea e.d.

Contacten tussen voortgezet onderwijs en culturele instellingen bestaan al lang. Leerlingen bezoeken musea, theatervoorstellingen en concerten in schoolverband en omgekeerd bezoeken gezelschappen en individuele kunstenaars de scholen. Scholen konden hierbij worden ondersteund door landelijke bemiddelingsinstanties als Stichting Schoolconcert, het Wikor, vanaf begin 80 het NIKOS (hierin gingen Stichting Schoolconcert en het Wikor op), Schrijvers School Samenleving of door regionale of plaatselijke instellingen.

Bijna even oud als deze contacten tussen scholen en kunstinstellingen zelf zijn de klachten dat het hier slechts om incidenten gaat, om uitjes en toegiften, maar niet om activiteiten die geïntegreerd zijn in het reguliere onderwijsprogramma. De van 1981 tot en met half 1984 uitgevoerde experimentele SeCu-projecten (Samenwerking Secundair Onderwijs Culturele Instellingen) hadden als doel dit incidentele karakter te doorbreken en te stimuleren dat culturele vorming een essentieel onderdeel van het schoolwerkplan in het voortgezet onderwijs zou gaan uitmaken. Dit diende te geschieden door het onderwijs in staat te stellen meer en beter gebruik te maken van deskundigheid en producten aanwezig bij de culturele instellingen (Beleidsbrief SeCu, 1981).

De projecten werden onder begeleiding van 14 regionale projectmedewerkers uitgevoerd. Deze werden op hun beurt bijgestaan door een Landelijk Ondersteuningsteam. In totaal werden ruim 200 projecten gerealiseerd, die onderling zeer verschilden qua doelstelling, structuur, duur en opbrengst. Hoewel het de bedoeling was de projecten vooral bij Lbo en Mavo te laten plaatsvinden, bleek dat in de realiteit niet haalbaar.

De SeCu-activiteiten zijn uitgebreid beschreven. Naast regionale rapportages zijn er per kunstzinnige vormingsdiscipline landelijke rapporten verschenen alsmede rapporten over het begrip culturele vorming en over schoolwerkplanontwikkeling. De conclusies in deze rapportages en in de adviezen van de Landelijke Werkgroep en de APVO-1 variëren van gematigd positief ("basis gelegd voor een belangrijke inhoudelijke vernieuwing in het voortgezet onderwijs", Nierop en Rijdes, Eindrapport SeCu) tot kritisch ("opbrengst pover" ... "blijven steken in de periferie van het schoolgebeuren", APVO-1). Na 1984 werden in enkele regio's de SeCu-activiteiten onder andere noemers nog voortgezet, maar met het wegvallen van de consultants verdween vaak

ook een belangrijk deel van de activiteiten.

Geconcludeerd kan worden dat in tegenstelling tot de eindexamenprogramma's in de kunstzinnige vakken het bij de SeCuprojecten niet ging om tijdsintensieve en jaarlijks terugkerende programma's. Het is daarom niet zinvol het hoofdonderzoek **specifiek** op de SeCuprojecten te richten. Wel is het van belang om voor de relevante periode het aanbod aan culturele programma's op de onderzochte scholen in kaart te brengen, ongeacht of deze in het kader van SeCu plaatsvonden.

Informatie over deze programma's kan worden verzameld door de archieven van de landelijke bemiddelingsinstellingen te raadplegen. Van enkele instellingen zijn de archieven onder beheer van het LOKV. Daarnaast kunnen archieven van scholen en gesprekken met (oud)-directies en (oud)-docenten een bron van informatie zijn. In dit vooronderzoek zijn beide activiteiten ondernomen.

De raadpleging van archieven van instellingen die onder beheer zijn van het LOKV blijkt in het kader van dit onderzoek weinig doelmatig. Van de Stichting Schoolconcert is wel informatie te vinden over programma-aanbod vanaf 1974/1975, maar niet voor alle jaren daarna. De beschikbare informatie heeft een redelijke systematiek. Programma-overzichten zijn beschikbaar en jaarverslagen bieden informatie over aantallen deelnemende scholen in verschillende regio's. Er zijn scholenkaarten voor scholen waarvoor in de loop van de jaren is bemiddeld. Hierbij is aangegeven voor welk aanbod is bemiddeld en welke kunstenaars activiteiten voor de school hebben uitgevoerd. Eveneens is er een registratie van musici die schoolconcerten hebben uitgevoerd. In aanmerking moet worden genomen dat een deel van de scholen door fusies in de loop van de jaren niet meer onder deze naam bestaan.

Er zijn ook programmaboekjes van het WIKOR vanaf het 1975, maar een registratie van uitgevoerde activiteiten op verschillende scholen is niet gevonden. Volgens een medewerker van het LOKV, die indertijd bij het NIKOS werkzaam was is een groot deel van het archief van het NIKOS verdwenen. Dit betekent dat informatie over activiteiten van het WIKOR en de Stichting Schoolconcert niet volledig gedocumenteerd is. Na ampele overwegingen is besloten om voor deze periode van verder archiefonderzoek af te

zien. De belangrijkste reden is dat de inspanningen die via deze weg moeten worden verricht om culturele activiteiten in kaart te brengen van een specifieke groep scholen niet in verhouding staan tot de opbrengst. Het gaat immers om scholen die eindexamens tehatex in die jaren aanboden én bereid zijn om aan het onderzoek mee te werken, terwijl de gegevens in het archief op een veel grotere groep scholen betrekking hebben. Bovendien zijn er hiaten in het archief.

De aanpak om via de scholen de culturele activiteiten in kaart te brengen biedt meer soelaas. Het gaat dan met name om interviews met directie en (oud)-docenten. Bij de werving van scholen voor het vooronderzoek bleek dat de voorkeur wordt gegeven aan gesprekken met de onderzoekers over deze activiteiten. Scholen blijken niet te beschikken over een archief waarin deze activiteiten systematisch gedocumenteerd zijn. Soms zou een schoolkrant een informatiebron kunnen zijn. Het is mogelijk dat scholen bezwaren hebben tegen het zoekwerk dat door hen moet worden verricht.

In het vooronderzoek zijn vier scholen geselecteerd. Van deze scholen zijn toenmalige adressen van oud-leerlingen verkregen. Ook is bij deze scholen geïnformeerd naar programma's ter voorbereiding van de eindexamens voor de kunstzinnige vakken in de periode 1975 tot 1982 en de culturele activiteiten die in die jaren voor de leerlingen zijn georganiseerd. Er zijn op alle scholen interviews gehouden met docenten. Met een docent is een telefonisch gesprek gevoerd. De totale duur van de interviews per school was 1 1/2 á 2 1/2 uur.

Ter structurering van de interviews is gebruik gemaakt van enkele begrippen en indelingen, die zijn ontleend aan onderzoek naar de samenwerking tussen scholen in het voortgezet onderwijs en culturele instellingen (Haanstra, Oud en Veen, 1988).

In de eerste plaats worden onderscheiden de beginsituatie/randvoorwaarden, de doelen en inhouden, de aanpak en organisatie en de steunfunctie.

Onder beginsituatie/randvoorwaarden worden de materiële en personele voorwaarden in de scholen en instellingen verstaan alsmede omgevingskenmerken. Bij de scholen gaat het om algemene gegevens als schooltype, grootte, richting, schoolorganisatie etc. en om meer specifieke gegevens

zoals de faciliteiten (bijvoorbeeld een aula), de financiën en taakuren voor coördinatie die beschikbaar zijn voor culturele activiteiten. Verder om kenmerken van personen, dat wil zeggen om de kennis, vaardigheden en houding van de schoolleiding en de docenten.

Verder zijn bepaalde omgevingsvariabelen relevant, bijvoorbeeld het beleid van gemeente en provincie ten aanzien van culturele activiteiten in het onderwijs, de grootte van het culturele aanbod in de regio, etc.

Doelen en inhouden hebben in de eerste plaats betrekking op de verschillende opvattingen ten aanzien van culturele vorming. Gaat het primair om doelen als kennismaking met cultuuruitingen "in het echt", bevordering van cultuurparticipatie etc. (dat wil zeggen kunstintrinsieke doelen) of gaat het (mede) om instrumentele doelen, bijvoorbeeld verduidelijking van bepaalde vakinhouden, als hulpmiddel bij leerlingbegeleiding etc. Binnen een school zijn die doelen gerelateerd aan de algemene onderwijsopvatting en is het relatieve gewicht van deze doelen ten opzichte van andere onderwijsdoelen van belang. De inhouden hebben betrekking op de kunstdisciplines die de activiteiten beslaan en of het om receptieve en/of productieve activiteiten gaat.

De kenmerken van aanpak en organisatie hebben vooral betrekking op de vormgeving van de activiteiten zelf, zoals de gehanteerde werkvormen, de taakverdeling tussen docent(en) en medewerker(s) van de culturele instelling en op de plaats van de activiteit. Dat laatste wil zeggen of de activiteit binnen of buiten het rooster plaats vond, binnen of buiten de schooltijden en binnen of buiten de schoolmuren.

Ten slotte de steunfunctie. Als intermediair tussen vraag en aanbod kunnen optreden instellingen op het gebied van de steunfunctie kunstzinnige vorming en de onderwijsverzorging. Deels betreft het landelijke bemiddelingsinstanties als Stichting Schoolconcert, WIKOR en Schrijvers School Samenleving (Haanstra, Godefrooij en Hartogs, 1982), deels gaat het om regionale of plaatselijke instellingen, zoals culturele commissie's van een gemeente, creativiteitscentra e.d.

Instellingen en personen in de steunfunctie spelen vaak een rol bij het totstandkomen en het uitvoeren van samenwerkingsactiviteiten van scholen

en culturele instellingen. Het gaat om het verschaffen van informatie, bemiddeling, begeleiding, ontwikkeling en nascholing.

De geëffectueerde culturele programma's van scholen kunnen op verschillende aspecten worden beoordeeld. We onderscheiden bereik, integratie en stabiliteit.

Onder het bereik verstaan we de spreiding over verschillende kunstdisciplines, het aantal leerjaren en leerlingen dat er aan deelneemt, het aantal uren dat de activiteiten in beslag nemen, het aantal docenten en vakken of vaksecties dat bij de samenwerking betrokken is, etc.

Onder integratie verstaan we de mate waarin de culturele activiteiten zijn opgenomen in het schoolprogramma als geheel, in hoeverre ze aansluiten op het lesprogramma, in hoeverre voorbereiding en verwerking plaatsvindt, in hoeverre het om verplichte of om vrijwillige activiteiten gaat, etc.

Onder stabiliteit verstaan we de mate waarin continuïteit van de activiteiten is gegarandeerd, dat wil zeggen of er een samenwerkingstraditie met vaste partners bestaat, of de programma's op cultureel gebied expliciet beleid van de school is (bijvoorbeeld opgenomen in het schoolwerkplan), of de activiteiten gebaseerd zijn op de vrijwillige inzet van enthousiastelingen of dat er taakuren voor coördinatie zijn, etc.

De informatie die door middel van interviews is verkregen, is per school samengevat. Aan de geïnterviewden is gevraagd de samenvattingen te bekomentariëren. Het commentaar is in de hierna volgende beschrijvingen verwerkt.

2.4 Beschrijving van kunstzinnige vormingsprogramma's op vier scholen

School 1 Een categorale Mavo

Er is een gesprek gevoerd met een oud-docent handenarbeid en een docent muziek. Laatstgenoemde is thans coördinator voor de eindexamens. Op deze school waren in de periode 1974 - 1982 examens voor handenarbeid en muziek. Het aantal eindexamenkandidaten varieerde tussen de 7 en de 14.

Randvoorwaarden.

De aanbevolen urentabel omvatte in het eindexamenjaar voor muziek en handenarbeid 4 uur per week. In de regel is er in dit jaar 5 uur vrijgemaakt. Een enkele keer is om roostertechnische redenen 4 uur aangehouden.

In de loop van de jaren zeventig is de school gaan deelnemen aan het eindexamenvak handenarbeid. Met het eindexamenprogramma voor muziek is later gestart in 80/81. Inhoudelijk en qua randvoorwaarden, zoals de inrichting van een vaklokaal, vergde dit een langere voorbereidingstijd. Voor deze vakken konden de docenten over een goede outillage beschikken. Volgens hen was er in die jaren ruim voldoende ondersteuning voor de vakken van de kant van directie en bestuur.

Examenprogramma.

Ter voorbereiding op het examenjaar was er, naast de reguliere muzieklessen voor het vak muziek in het derde leerjaar, een facultatief uur voor het muciseren.

Met de eindexameneisen als richtlijn is het eindexamenprogramma ingevuld (zie de bijlage).

Er is 3 uur besteed aan muciseren en 2 uur aan theoretische vakken (muziektheorie en algemene muziekgeschiedenis). Volgens de docent is één uur voor deze theoretische vakken te kort. De luistervaardigheid op het examen vereiste ook veel voorbereidingstijd. Leerlingen kozen in die tijd vooral voor muziek omdat ze het een leuk vak vonden. Materiaal om dit te oefenen werd door de docent zelf gemaakt. Er waren ook leerlingen die buitenschools meer muzikale kennis en ervaring hadden opgedaan, maar een ingangsniveau van drie jaar Mavo muziekonderwijs was de maximale eis. Gezien de diversiteit van de beginsituatie was het moeilijk om alle leerlingen bij het zelf muciseren voldoende aan hun trekken te laten komen.

Het praktisch gedeelte van het handenarbeidexamen omvatte de toepassing van verschillende technieken. Er is aanvankelijk een te zwaar accent op de technische kant gelegd. Eind zeventiger jaren is de inhoud verschoven naar inhoudelijke thema's en de vormgeving ervan. De technische kanten van het vak zijn meer in de voorbereidende jaren aan de orde gekomen. Voor het schoolonderzoek zijn een aantal werkstukken gemaakt en hierover zijn verslagen geschreven. Onderlinge hulp en stimulans is door de docent aangemoedigd.

digd. Er vonden exposities van werkstukken plaats.

Het examenprogramma voor het vak handenarbeid omvatte kunstbeschouwing en kunstgeschiedenis. Lesmateriaal is voor dit deel door docenten verzameld of zelf vervaardigd. Er is hierbij samengewerkt met collega-docenten van andere scholen. De docent is van mening dat op het examen het accent moet liggen op kunstbeschouwing. Voor het onderdeel kunstgeschiedenis wordt te veel van leerlingen geëist.

De contacten met docenten van andere scholen bij de beoordeling en bij het maken van materiaal zijn voor de docent verrijkend geweest. Ook het werk van leerlingen was inspirerend.

Culturele activiteiten.

Randvoorwaarden

Er was een beperkt budget voor culturele activiteiten. Het was te duur voor de kleine school om gebruik te maken van een bemiddelingsaanbod voor muziek.

Doelen en inhoud.

Doel van de activiteiten was in de eerste plaats om leerlingen kennis te laten maken met kunstinstituten als een museum of een opera. Het motief was dat zij vanuit hun eigen leefwereld hiermee niet bekend zijn. Het was ook van belang om leerlingen in het kader van het vak handenarbeid in het echt te laten zien (driedimensionaal) wat ze alleen van illustraties of de televisie kennen. Dit sloot aan bij de kunstgeschiedenis en kunstbeschouwing op school en voegde nieuwe ervaringen toe. Bewust leren kijken was een van de doelen van de excursies.

Een van de docenten is van mening dat een leerling van 16 jaar nog net niet rijp is voor een introductie in de 'grote kunst'. Er zouden meer aangrijpingspunten in de eigen cultuur van jongeren moeten worden gezocht.

Voor leerlingen die eindexamen deden voor handenarbeid en muziek waren er meer culturele activiteiten dan voor de overige leerlingen. Er waren voor hen incidentele activiteiten op basis van vrijwilligheid, zoals filmavonden en bezoek aan voorstellingen. Soms was er samenwerking met andere scholen op dit gebied.

Aanpak en organisatie.

Voor de eindexamenklassen muziek en handenarbeid zijn diverse activiteiten georganiseerd. Succesvol waren vooral de korte werkweken, waarbij de docenten muziek en handenarbeid samenwerkten. Leerlingen kregen opdrachten die zij beeldend en muzikaal moesten uitwerken, bijvoorbeeld analyse en verwerking van stukken uit de Dance Macabre. Elementen van het eindexamenprogramma zijn hierin verwerkt.

In de loop der jaren zijn verschillende musea bezocht in het kader van het vak handenarbeid. Naar Museum Kröller Möller was er een jaarlijks terugkerend bezoek. Er zijn excursies geweest naar Boymans, Haags Gemeentemuseum.

In latere jaren zijn bezoeken gebracht aan Middelheim. Veel belang is gehecht aan verkenning van de eigen omgeving, dat wil zeggen de stad in om gebouwen te bekijken. Ook een excursie naar de opera van Antwerpen stond voor muziek op het programma; daar werd gelegenheid geboden om achter de schermen te kijken.

Steunfunctie.

Van begeleiding bij het vak door instellingen van buiten de school was geen sprake. De docent muziek had contacten met het concervatorium in verband met stageplaatsen voor studenten, maar heeft er zelf weinig voordeel aan gehad. Contacten met collega-docenten van andere scholen waren beperkt. De docent handenarbeid heeft wel steun ondervonden van contacten met docenten van andere scholen in het kader van de eindexamens en bij het maken van materialen voor het onderdeel kunstgeschiedenis.

Bij de culturele activiteiten is in die jaren ook geen ondersteuning geweest. Deze werden in de regel op eigen initiatief ondernomen. Materialen bij de excursies zijn door docenten zelf gemaakt. Educatieve diensten van musea hadden volgens de docenten in die tijd geen geschikt aanbod op dit gebied. Een enkele keer is van een bemiddelingsaanbod gebruik gemaakt op het gebied van muziek.

Bereik, integratie en stabiliteit.

In het interview is aangegeven dat culturele activiteiten in de periode 75 tot 82 voornamelijk in de eindexamenjaren voor de vakken muziek en handvaardigheid zijn georganiseerd. Deze activiteiten waren een verplicht deel van het

drachten van voorafgaande jaren. Het is hierbij opgevallen dat er over bepaalde perioden en stromingen nooit vragen zijn gesteld. Opgemerkt wordt dat vervolgoopleidingen er wel prijs op stellen als leerlingen in het voortgezet onderwijs kunstgeschiedenis hebben gehad.

Een bevredigende oplossing voor de relatie tussen theorie en praktijk is nog niet gevonden. Kunstbeschouwing is gericht op beeldende problemen en de oplossing hiervan. Praktijkopdrachten worden hieraan wel gekoppeld. Het is echter moeilijk om een relatie te leggen met de kunstgeschiedenis. Een leerling moet afstand kunnen nemen om het werk van anderen in het eigen werk te betrekken, en moet erg goed zijn om dit te kunnen.

Culturele activiteiten.

Randvoorwaarden

Een kenmerk van deze school is dat drama sinds de jaren zeventig een verplicht vak is in de brugjaren. Vanaf het 3e leerjaar kan in de vrije tijd aan drama worden gedaan. De schoolleiding heeft het vak altijd serieus genomen. Culturele activiteiten die vanuit het vak zijn ondernomen zijn volgens de docent ondersteund en gestimuleerd. In de jaren zeventig beschikte de school in ieder geval over een aula, en in de loop der jaren is de outillage steeds beter geworden. Ook de ouderraad heeft hieraan bijgedragen. Er zijn goede voorzieningen om eigen producties te maken en professionele theatergroepen naar school te halen.

In het kader van het examenprogramma tekenen zijn voor Havo, Mavo en Vwo-leerlingen activiteiten op beeldend gebied ondernomen. Er was keuze uit een ruim aanbod op dit gebied in de eigen omgeving. Sinds enkele jaren worden minder excursies georganiseerd. De reden is dat de staatssecretaris indertijd bezwaren maakte tegen uitval van lesuren. Een en ander betekent dat er meer gebruik is gemaakt van dia's, hoewel dit medium wel zijn beperkingen heeft. De laatste tijd wordt ook de organisatie van excursies moeilijker. Leerlingen gaan nu vrijwillig mee en de activiteiten staan ook open voor degenen die geen eindexamen tekenen doen.

Doelen en inhoud.

Met Mavo-kandidaten zijn indertijd regelmatig tentoonstellingen bezocht, in ieder geval in de eigen omgeving en in Amsterdam. Begin tachtig waren er

excursies naar Keulen. De ervaring leert dat abstracte kunst moeilijk voor ze is. Tijdens de lessen wordt de overgang naar abstracte kunst uitgelegd en geïllustreerd aan de hand van het werk van Mondriaan. Bij de keuze van activiteiten was er ook aandacht voor de toegepaste kunst. Zo waren er bezoeken aan een drukkerij, een school voor etaleren, een grafische mts, een reclame-tentoonstelling. Het is vooral gericht op leerlingen die zich op beroepsmogelijkheden willen oriënteren.

Doel van de excursies was vooral om leerlingen te leren kijken. Museumbezoek is altijd goed voorbereid, omdat het anders uit de hand loopt. Kinderen vinden een museum over het algemeen niet leuk. Het is dan ook niet goed als zij in een museum aan hun lot worden overgelaten. Er worden opdrachten gegeven gericht op kunstbeschouwing ter voorbereiding op het examen. Hiervoor is een handleiding of een kijkwijzer gemaakt. De opdrachten worden nabesproken, maar niet beoordeeld. De docent vindt het waardevol als leerlingen kunstwerken in het echt zien. Om ze enthousiast te krijgen is het belangrijk om met hun interesse rekening te houden.

Havo en Vwo-klassen gingen 1 á 2 keer per jaar naar musea in Amsterdam. Ook zijn bezoeken gebracht aan Boymans en Frans Hals. Museumbezoek met rondleiding is volgens de docent voor deze leerlingen niet geschikt; dan gaan er veel aan de wandel. Leerlingen kregen opdrachten mee, bv door middel van schetsen beeldende problemen in een schilderij weergeven. Museumbezoek is op deze wijze bevorderlijk om goed te leren kijken. Duidelijke uitspraken van de docent kunnen hiervoor soms ook nuttig zijn.

Het is al jaren traditie om, in samenhang met het vak drama, theatergroepen naar school te halen om leerlingen met professioneel theater te confronteren. Er worden verschillende doelgroepen of leeftijdsgroepen onderscheiden, parallel aan het aanbod. Er waren uitvoeringen door groepen als De Zwarte Hand, Compaan, Scapino, Werktuig. Hiervoor is subsidie verstrekt door de dienst cultuur van de gemeente.

Aan theaterbezoek buiten school namen indertijd leerlingen verplicht deel. Wegens negatieve ervaringen is de verplichting inmiddels afgeschaft. Er wordt veel keet geschopt als leerlingen in grote groepen bij elkaar worden gezet. De docent had om deze reden ook bezwaren tegen voorstellingen van het Wikor. Het was te dwangmatig cultuur 'genieten' en dat ook nog in het

Frans. Nu is er een nieuwe aanpak, waarbij leerlingen na voorbereidende lessen op school en in het theater, in kleine groepjes een theatervoorstelling bijwonen. Dit is voor leerlingen en docenten plezieriger.

Activiteiten die op school zijn uitgevoerd waren wel verplicht. Tijdens het uur drama is er aandacht aan besteed, ook als het gaat om regels hoe een toeschouwer zich hoort te gedragen. Het succes hangt af van de kwaliteit van de voorstelling én van de voorbereiding. In de jaren zeventig was de voorbereiding minder gestructureerd dan nu. In de loop der jaren is de voorbereiding in een werkplan vastgelegd. Dit blijkt ook bevorderlijk voor de acceptatie onder docenten.

Er zijn ook voorstellingen voor en door leerlingen gemaakt. Bijdragen vanuit verschillende kunstzinnige vakken werden in een voorstelling gecombineerd. Sommige docenten van andere vakken namen ook zelf initiatief. Dit is volgens de dramadocent wel tamelijk persoonsgebonden.

Aanpak, organisatie en steunfunctie.

Uit het voorgaande blijkt dat met name de docenten voor de kunstzinnige vakken de initiators zijn voor culturele activiteiten, nu en in het verleden. De voorbereiding met leerlingen maakt al sinds jaren een belangrijk deel uit van het programma. Dit geldt zowel voor theatervoorstellingen als voor museumbezoek. Bij het maken van producties door leerlingen van de school zijn bijdragen geleverd vanuit de verschillende vakken.

Er is een samenwerking opgebouwd met een cultureel centrum in de eigen gemeente. De dienst cultuur biedt financiële ondersteuning bij theatervoorstellingen.

Indertijd waren er in het kader van het Vwo-examen contacten met collega-docenten van andere scholen. De uitwisseling van ervaringen is heel nuttig geweest. Opgemerkt is dat er in de beginjaren een kleine kring van docenten was die elkaar kenden. Met de uitbreiding van het aantal scholen dat examenmogelijkheid bood zijn er nieuwe collega's gekomen. De nieuwe docentenopleidingen voor de 1e en 2e graads bevoegdheid bracht met zich mee dat de afgestudeerden een andere bagage hadden dat de docenten die aan het experiment hebben deelgenomen.

Bereik, integratie, stabiliteit.

Op beeldend gebied zijn met name de examenklassen voor het vak tekenen bereikt. In de afgelopen jaren kunnen ook andere leerlingen vrijwillig deelnemen. Op het gebied van drama was het bereik groter. Dank zij het feit dat dit vak op het rooster staat maakten alle leerlingen in de onderbouw hiermee kennis. In samenhang met dit vak zijn voor alle leerlingen theatervoorstellingen georganiseerd. Onderscheid moet worden gemaakt tussen verplichte activiteiten in de school en vrijwillig bezoek buitenschools in de vrije tijd. Culturele activiteiten maken al sinds jaren deel uit van het onderwijsprogramma. Tot voor kort was er sprake van een redelijke continuïteit. In de afgelopen jaren zijn de voorwaarden voor museumbezoek wat verslechterd.

School 3 Scholengemeenschap voor Lbo, Mavo, Havo en Vwo

Er is een gesprek gevoerd met een docente die indertijd het eindexamenprogramma handenarbeid voor het Lhno verzorgde. Vervolgens is een interview gehouden met de docenten die verantwoordelijk waren voor de eindexamenprogramma's muziek en handenarbeid voor Mavo en Havo.

Begin jaren zeventig waren er reeds examens handenarbeid voor het Lhno. Mavo en Havo zijn begin tachtig gaan deelnemen aan de examens voor muziek en handenarbeid. Voor tekenen als examenvak was er onder de toenmalige docenten geen animo.

Eindexamens.

Randvoorwaarden.

In het examenjaar van het Lhno was 4 uur per week voor het vak beschikbaar. Voor de examenklassen voor Mavo, Havo en Vwo is de aanbevolen lessentabel aangehouden. Mavo en Havo-klassen zijn gecombineerd. Er was een extra uur kunstgeschiedenis voor Havo 5.

Examenprogramma handenarbeid.

Aan het Lhno examenprogramma namen aanvankelijk 6 á 8 leerlingen deel. Dit is later toegenomen, toen leerlingen meer aan de examenmogelijkheid

gewend waren. Een paar jongens hebben ooit aan een Lbo-programma meegedaan. Er namen in de regel alleen meisjes deel.

Tijdens het praktische gedeelte van het Lhno-programma kwamen in zes periodes verschillende materialen aan de orde. Leerlingen kregen materiaalgebonden opdrachten. Het verwerven van materiaal en gereedschapskennis werd hiermee verbonden. Het programma sloot aan bij de brugjaren waarin leerlingen al kennis hadden gemaakt met verschillende materialen en technieken. Er is in de brugjaren enige aandacht besteed aan kunstbeschouwing en kunstgeschiedenis.

Bij beeldbeschouwing van twee- of driedimensionaal werk werd gebruik gemaakt van door de school ontwikkelde 'Kijken-naar-Kunst'formulieren. Dit was meestal gericht op kunstwerken of architectuur in de eigen omgeving. Ook zijn tentoonstellingen in de eigen gemeente bezocht. Aan kunst- en cultuurgeschiedenis is summier aandacht besteed, waarbij gebruik werd gemaakt van reproducties. Er is één uur voor ingeruimd. Dit deel werd niet geëxamineerd. De docent vond het belangrijker dat leerlingen bewust leerden kijken. De leerlingen maakten wel een werkstuk over een onderwerp uit de kunstgeschiedenis, waarbij de keuze vrij was. De beoordeling van de werkstukken telde mee voor het examen. Aan het eind was er een mondeling examen over het eigen werk.

Het bleek moeilijk om een relatie te leggen tussen productieve en reflectieve aspecten. Er zijn enkele pogingen gedaan om begrippen uit de kunstgeschiedenis in opdrachten te verwerken (voorbeelden: Blow Up; ontwerpen van dierfiguur uitgaande van kubusvormen.) In de eerste drie jaren blijven de lessen voornamelijk beperkt tot praktisch werken.

Bij het Mavo- en Havo-programma werden indertijd meer gesloten opdrachten gegeven dan tegenwoordig. Ze hadden onderling nauwelijks verband en er was weinig relatie met kunstgeschiedenis. Het programma was vooral praktisch gericht, waarbij werd uitgegaan van bepaalde beeldaspecten. Het autonome beeld stond in die tijd centraal. Industriële vormgeving was volgens de docent nog niet populair. Ook in de vakbladen werd er in die tijd weinig aandacht aan besteed. De vrije expressie was toen volgens de docent al op zijn retour en ideeën die door aanhangers van de Visuele Communicatie waren ontwikkeld, bleken moeilijk in de praktijk te brengen. Visuele Communicatie is nooit echt van de grond gekomen. Later is wel meer aandacht

besteed aan de ruimtelijke omgeving, aan architectuur en aan design.

In de loop der jaren is men meer thematisch gaan werken. Vormproblemen en communicatie zijn meer centraal komen te staan en er komt meer vrijheid in materiaal- en themakeuze. Er wordt dan van uitgegaan dat leerlingen in de onderbouw materialen leren kennen en gereedschappen leren beheersen; het examenprogramma wordt niet gezien als een vakopleiding. Deze verschuiving leidde indertijd tot discussies onder vakdocenten.

Het stringente programma van exameneisen laat wel voldoende ruimte voor eigen accenten. De invulling hing af van de eisen die de docent stelt en de niveau verschillen van de leerlingen. Voor het schoolonderzoek werd met de leerling een plan gemaakt voor het praktisch werk en een normering werd bepaald.

In twee perioden zijn 2 á 3 werkstukken gemaakt, en hiervan werden verslagen geschreven. Het programma omvatte een uur kunst- en cultuurgeschiedenis. Leerlingen hadden al gauw door dat dit niet mee mag tellen voor het schoolonderzoek. Tegenwoordig telt kunst- en cultuurgeschiedenis mee voor het rapport en dan doen ze er wat voor.

Door middel van tentoonstellingen is het werk aan de school gepresenteerd.

Muziek

Het schoolonderzoek omvatte praktisch muciseren, algemene muziekleer en muziekgeschiedenis. Laatstgenoemde heeft een andere plaats dan kunstgeschiedenis en beeldbeschouwing bij de beeldende vakken. De kennismaking met levende muziek vormde een belangrijk aspect bij de opbouw van het examenprogramma. Volgens de docent is er in elk muziekstuk wel een deel dat door deze leerlingen gespeeld kan worden. Zo zijn er in de school fragmenten van opera's ingestudeerd. Deze aanpak bevorderde de herkenning bij het bezoek aan een voorstelling.

Muciseren vormde een deel van het schoolonderzoek. In de lessituatie werd voorgespeeld en dit werd beoordeeld. Muziekstukken zijn voor de school uitgevoerd, maar de presentatie was niet van invloed op de beoordeling. In de afgelopen jaren is 1 x per jaar een koffieconcert georganiseerd waar leerlingen muciseren. Dit gaat samen met een tentoonstelling van beeldend werk van leerlingen. Leerlingen nemen deel aan het schoolkoor en het schoolorkest. Aanvankelijk was er alleen een onderbouwkoor. Het is in de loop der jaren een bovenbouwkoor geworden met personeelsleden, ouders

en (oud)-leerlingen. Het schoolorkest is ooit begonnen met blokfluit, dwarsfluit e.d., en is geleidelijk uitgebreid. Nu is er een Big Band.

Motivatie van leerlingen.

Leerlingen kozen meestal voor deze vakken omdat zij er in de onderbouw goed in waren en de vakken leuk vonden. Bij Havo-kandidaten speelde een beroepsgerichte oriëntatie ook een rol bijvoorbeeld de keuze voor een hbo-opleiding. Volgens de docenten waren de leerlingen er wel van doordrongen dat het behalen van het examen veel inspanning kost. Docenten wijzen in dit verband op het belang van een goede voorlichting. Leerlingen beseffen wel dat met goede cijfers voor deze vakken andere cijfers gecompenseerd kunnen worden.

Culturele activiteiten.

Randvoorwaarden.

Vanaf eind zeventig zijn regelmatig culturele activiteiten georganiseerd voor de eindexamenklassen voor Mavo en Havo. Als de docent goed zocht was er wel voldoende aanbod in de regio te vinden, zoals musea in Nijmegen, Utrecht, het Kröller Möller, of in de eigen gemeenste. Aanvankelijk was geen steun van andere secties. Er is veel moeite gedaan om de activiteiten bij andere docenten geaccepteerd te krijgen.

Activiteiten op beeldend gebied zijn ooit begonnen met een excursie voor 3-Mavo op zaterdagochtend naar A'dam voor een bezoek aan het Rijksmuseum en het Stedelijk. Indertijd waren de financiële middelen hiervoor beperkt. Er werd in de vrije tijd met auto's, bus of trein naar de randstad gereisd. De docenten typeren het als 'liefdewerk-oud-papier'. Met deze activiteiten werd in de school wel veel goodwill gewonnen. Langzamerhand zijn meer activiteiten in de vrije tijd georganiseerd. Later konden ze onder schooltijd plaatsvinden. De eindexamens zijn hierop van invloed geweest, want met volledige eindexamenklassen telde het vak en de activiteiten die in dit kader plaatsvonden pas volledig mee. Het budget was uiteraard mede bepalend voor de activiteiten die konden worden uitgevoerd.

Excursies in de eigen omgeving vormden in de jaren zeventig al een onderdeel van het Lhno-programma.

Doelen en inhoud.

In het kader van het Mavo- en Havo-programma werden in die jaren bezoeken aan Amsterdam georganiseerd: Van Gogh, Stedelijk en Rijksmuseum. Er zijn ook grote manifestaties bezocht, zoals de Grande Parade. In de afgelopen jaren gaat de voorkeur uit naar museumbezoek in Keulen. Bij de keuze van collecties heeft een zo breed mogelijk aanbod de voorkeur. Bovendien zijn deze musea volgens de docenten meer ontvankelijk voor groepen leerlingen dan in Amsterdam.

Museumbezoek is altijd wel goed voorbereid. Er is aangesloten bij het lesprogramma, en bij het bezoek zijn opdrachten uitgevoerd, die werden beoordeeld. Het programma is deels gesplitst voor Mavo en Havo-leerlingen.

De excursies naar Amsterdam waren gericht op Mavo en Havo. Voor Lhno-leerlingen werden activiteiten in de omgeving georganiseerd. Doel van de activiteiten was vooral om leerlingen over de drempel van een museum te halen, met als motief dat de leerlingen op dit gebied van thuis uit niets meekrijgen. Hun houding ten opzichte van musea was per definitie afwijzend. Voor traditionele kunst waren ze wat ontvankelijker dan voor moderne kunst. Er is rekening houding met de eigen belangstelling. Beelden in de eigen omgeving, bijvoorbeeld de bespreking van materiaal waaruit het is vervaardigd en de bedoelingen van de maker vormden een beginpunt voor beeldbeschouwing. Ook aan de hand van plaatmateriaal is beeldbeschouwing aan de orde gekomen. Het werk van Mondriaan was een goede aanleiding om de overgang naar abstracte kunst duidelijk te maken. Deze aanpak werkte wel enigszins. Op den duur kregen leerlingen volgens de docent én naar eigen zeggen meer belangstelling en hun waardering veranderde. De activiteiten in het kader van het examenprogramma waren verplicht.

Voor Lhno-leerlingen van de gehele school waren er incidenteel activiteiten, bv een excursie naar Panorama Mesdag in Den Haag. Ze waren niet als structurele activiteiten gepland; dat is nu wel het geval. Er worden nu specifieke activiteiten gekozen die per vakgroep worden georganiseerd. De vakgroep handenarbeid biedt bv een activiteit op het gebied van de toegepaste vormgeving.

In de periode 1975 - 1982 heeft de vakgroep muziek regelmatig activiteiten op school georganiseerd. Er vonden schoolconcerten plaats, meestal per

leerjaar of leerlaag voor verschillende schooltypen. Doel was om leerlingen kennis te laten maken met muziek die ze van huis uit niet kennen. Aangezien de school een taak heeft op het gebied van cultuur-overdracht wil zij de horizon van de leerlingen verbreden.

Er is ook rekening gehouden met het lesprogramma. In dit kader zijn bezoeken georganiseerd aan opera-uitvoeringen. Ook trad het Loeky Stardust-kwartet op. Er kwam ooit een opera gezelschap naar de school. In het 3e leerjaar was er aandacht voor pop-muziek. Activiteiten die 's avonds plaatsvonden waren min of meer een verplicht onderdeel. In de regel gingen leerlingen wel mee, hoewel ze er niet met de haren zijn bijgesleept.

Daarnaast zijn er vrijwillige activiteiten voor alle leerlingen in de onderbouw georganiseerd. Er waren gereduceerde prijzen voor bijwonen van de voorstelling.

Aanpak, organisatie en steunfunctie.

Uit het voorgaande blijkt dat de activiteiten aanvankelijk buiten schooltijd werden georganiseerd. Docenten investeerden er ook zelf vrije tijd in. De financiële middelen waren in de beginjaren beperkt en de vakken hadden nog geen status in de school verworven. In de loop der jaren zijn de randvoorwaarden verbeterd en kregen culturele activiteiten een meer structurele plaats in het onderwijs. Ze sloten aan bij het examenprogramma voor handenarbeid en muziek en hadden tevens tot doel leerlingen kennis te laten maken met een cultureel aanbod op het gebied van de beeldende kunst en muziek. Er ging een voorbereiding aan vooraf.

Er is jarenlang gebruik gemaakt van het aanbod van de Stichting Schoolconcert. Veelal maakten docenten zelf een keuze uit activiteiten. Er werd nauwelijks gebruik gemaakt van de diensten van een centrum voor kunstzinnige vorming in de regio. Overleg met docenten handenarbeid van andere scholen is als heel nuttig ervaren. Ook de onderlinge contacten tussen docenten van de verschillende secties was van belang. Ontwikkelingen in het Mavo-project zijn zinvol geweest, vooral vanwege de praktijkbezoeken aan andere scholen.

Bereik, integratie en stabiliteit

Met name eindexamenkandidaten voor de kunstzinnige vakken hebben deelgenomen aan culturele activiteiten op het gebied van muziek en beeldende kunst. Binnen deze eindexamenprogramma's is er een redelijke mate van

integratie en bereik.

Docenten geven aan dat het in de beginjaren pionierswerk was. De financiële middelen waren beperkt en aanvankelijk was er nog weinig steun binnen de school. Aan de excursies namen leerlingen vrijwillig deel. Dit betekent dat alleen de geïnteresseerde leerlingen werden bereikt. In de loop der jaren namen de mogelijkheden toe om activiteiten onder schooltijd te organiseren. Voor een deel waren deze activiteiten verplicht in het kader van de eind-examenprogramma's voor de kunstzinnige vakken. Degenen die hieraan niet deelnamen konden soms vrijwillig een uitvoering bijwonen, binnen of buiten de school. De belangstelling voor uitvoeringen door leerlingen van de school nam in de loop van de jaren toe. Incidenteel waren er verplichte activiteiten, waarvoor soms docenten van andere vakken het initiatief namen.

School 4 Scholengemeenschap voor Lbo, Mavo, Havo, Vwo

Bij het interview waren aanwezig de docenten muziek, tekenen en handenarbeid en de conrector van de school.

Vanaf de jaren zeventig waren er eindexamens voor de vakken tekenen, handenarbeid en muziek. Er is begonnen met de eindexamens voor de Havo, daarna volgden examens voor het Vwo (Havo vanaf 1975; Vwo vanaf 1978). Een van de docenten is betrokken geweest bij de experimenten voor Mavo/Havo voor de beeldende vakken en die docenten bij het Vwo-experiment.

Eindexamens.

Randvoorwaarden.

Voor de eindexamenjaren is aanvankelijk de aanbevolen lessentabel gevolgd, dwz 4 uur in Havo 4 en 5. De urenverdeling voor Vwo 4 t/m 6 was 2, 4 en 4 uur. In latere jaren waren er minder uren beschikbaar. Er is een compromis gesloten van 2 á 3 leraarlessen. Lessen voor Havo en Vwo zijn soms gecombineerd. Er is een verdeling van 1 uur theorie en 2 uur praktijk gehanteerd.

Er was met het bestuur overeengekomen dat er tenminste 12 eindexamenkandidaten per vak waren, maar in de praktijk is deze limiet nooit gehanteerd.

Examenprogramma's beeldend.

Het programma voor het vak tekenen Vwo is thematisch opgebouwd. Leerlingen hebben mogelijkheden om aan de hand van opdrachten zelfstandig invulling te geven aan inhoud en vormgeving. Het Havo-programma is meer gestructureerd. Verschillende materialen en technieken worden toegepast. Er is een experimenteerfase, er worden opdrachten uitgevoerd en er wordt een verslag geschreven. Een deel van het handenarbeidprogramma wordt door Havo en Vwo-leerlingen gezamenlijk gevolgd. In de loop van het programma wordt Vwo en Havo gescheiden. Vanaf begin 1980 zijn er jaarlijks verschillende tentoonstellingen geweest van werk van leerlingen, binnen de school of in andere openbare gelegenheden.

Het onderdeel kunstgeschiedenis voor de Havo is chronologisch behandeld. Voor het Vwo is er een chronologische en thematische behandeling. Het doel van de lessen is te leren praten over kunst. Er is veel gebruik gemaakt van dia's. Tijdens de praktijklessen is ook een relatie gelegd met kunstbeschouwing en kunstgeschiedenis.

In het onderbouwprogramma is beeldbeschouwing al aan de orde geweest. De opzet van het examenprogramma is in de loop van de jaren nauwelijks veranderd.

Examenprogramma muziek

De docent is er vanaf 1980, en weet weinig van de voorafgaande jaren. Er was wel een koor, maar dit was niet specifiek voor de bovenbouw of de eind-examenjaren. Er is waarschijnlijk weinig ensemblespel geweest.

Het examenprogramma is in grote lijnen hetzelfde gebleven als in de beginjaren. Het omvat muziekgeschiedenis, koor, ensemblespel, algemene muziek-leer/solfeche. Er zijn enige verschillen in het programma voor Havo en Vwo. Samenwerking is wel mogelijk omdat het programma dezelfde onderdelen heeft. Door eindexamenkandidaten wordt een werkstuk gemaakt over de geschiedenis. Ter afsluiting was er indertijd een mondeling tentamen.

Het praktische gedeelte van het programma is voor Havo en Vwo hetzelfde. Er wordt rekening gehouden met het niveau van de leerling op dat moment. Zingen sluit aan bij de muziekgeschiedenis. Tijdens het programma wordt het centraal schriftelijk voorbereid, waarvoor kennis en vaardigheden worden verworven.

Sinds jaren is op een dag in de week een laatste lesuur gereserveerd voor

het koor. In het verleden deden leerlingen die niet in het eindexamenjaar zaten en docenten hieraan mee. Er is een traditie om met Kerst een uitvoering te geven in een galerie in de buurt samen met andere ensembles uit de regio. Hier wordt ook werk van de leerlingen tentoongesteld. Het koor zingt ook bij andere gelegenheden.

In de jaren zeventig is begonnen met een openbaar tentamen musiceren. Begin jaren '80 waren er concerten door voorexamenklassen, om te wennen aan een optreden. In latere jaren is begonnen met concerten door de onderbouwklassen, met verschillende onderdelen, waaraan ca 60 deelnemers meedoen. De deelname is facultatief. De selectie van stukken vindt plaats tijdens klasseconcerten of voorspeeluren. In de loop der jaren is er steeds meer publieke belangstelling binnen en buiten de school voor deze concerten gekomen.

Culturele activiteiten.

Randvoorwaarden.

In de periode 1975 - 1982 zijn er diverse culturele activiteiten geweest. Docenten geven aan dat het in die tijd pionierswerk was, in ieder geval op het gebied van muziek. In de loop der jaren zijn activiteiten structureler geworden. De kosten voor museumbezoek werden door de school en de ouders betaald.

Doelen en inhouden.

Indertijd zijn schoolconcerten georganiseerd die plaats vonden in lestijd en verplicht waren voor alle leerlingen. Een enkele keer is hierbij gebruik gemaakt van het aanbod van de Stichting Schoolmuziek, maar dit werd op een gegeven moment te duur. Daarna zijn er concerten gegeven door leerlingen van het conservatorium en door musici uit de omgeving. Het werd moeilijker om deze concerten te organiseren toen er na een fusie veel onderbouwklassen bijkwamen. Ook bij de reeds genoemde klasseconcerten werden leerlingen van de school betrokken.

Het doel van de concerten was vooral om leerlingen kennis te laten maken met en te laten wennen aan muziek waar ze niet elke dag mee in aanraking komen. Vooral klassieke muziek kwam op het programma met stukken uit verschillende periodes van de muziekgeschiedenis. Dit aanbod sloot ook aan

bij het eindexamenprogramma.

In het kader van het eindexamenprogramma voor handenarbeid en tekenen werd jaarlijks tenminste één algemeen museum bezocht. Er werd vooral gebruik gemaakt van aanbod in de eigen omgeving en in de randstad. Bezoeken zijn gebracht aan gerenomeerde musea als het Rijksmuseum, Stedelijk Museum en het Van Gogh Museum, Boymans, Gemeente Museum in Utrecht, Kröller Möller ed. Meerdere keren per jaar is een bezoek gebracht aan een galerie in de buurt waar driedimensionaal werk wordt tentoongesteld. Dit is nog steeds gebruikelijk. In de afgelopen jaren is voor museumbezoek de aandacht verlegd naar Keulen. De stad is goed bereikbaar, er zijn veel musea met een breed aanbod uit verschillende kunsthistorische perioden. Ook de stad is kunsthistorisch interessant.

Een jaarlijks terugkerende activiteit waren de werkweken voor 4 Havo en 5 Vwo. Leerlingen met een beeldend vak in hun pakket gingen naar Vlaanderen waar excursies plaatsvonden naar Antwerpen, Brugge, en Gent. Er was een relatie met het examenprogramma.

De school beschikt niet over een archief waarin informatie is aan te treffen over andere culturele activiteiten in de school. In het schoolblad is mogelijk het een en ander te vinden. Binnen vakken als Nederlands en het vreemde talenonderwijs zijn wel activiteiten georganiseerd op het gebied van theater, toneel en cabaret. Er was een schoolcabaret dat in steeds wisselende samenstellingen is voortgezet.

Aanpak, organisatie en steunfunctie

Activiteiten zijn door de vakdocenten georganiseerd. Docenten tekenen en handenarbeid werkten samen. Voor de beeldende vakken was er een intensief contact met vakdocenten van de andere scholen. De samenwerking en uitwisseling is als positief ervaren. Er is beperkt gebruik gemaakt van een bemiddelingsaanbod van landelijke instellingen als de Stichting Schoolmuziek.

Bereik, integratie en stabiliteit

Met de culturele activiteiten zijn verschillende leerlinggroepen bereikt. Het bereik op het gebied van muziek lijkt in de periode rond 80 het grootst, gezien de verplichte deelname van leerlingen aan schoolconcerten. In aanmerking moet worden genomen dat er in die tijd niet zo'n brede scholengemeenschap is als nu.

Binnen het examenprogramma hebben muziekactiviteiten, het individueel of in ensemble musiceren, altijd een structurele plaats gehad. Er was een samenhang met het theoretisch gedeelte van het programma. Ook de rest van de schoolbevolking profiteerde hier van. De belangstelling voor de klasseconcerten is in de loop der jaren toegenomen en is volgens de docenten nog steeds groot, ook al was het bezoek niet verplicht voor de leerlingen.

Het bereik van culturele activiteiten op beeldend gebied is veel beperkter. Ze waren vooral gericht op de eindexamenkandidaten voor de beeldende vakken. Ze hadden een vaste plaats in het programma en er werden relaties gelegd met de kunstgeschiedenis.

Binnen de eindexamenvakken zijn dergelijke activiteiten jaarlijks gecontinueerd. Door de uitbreiding van de school konden activiteiten voor de onderbouw niet meer gecontinueerd worden.

2.5 Conclusies

De eindexamenprogramma's handenarbeid, muziek, tekenen en textiele werkvormen kennen een aanzienlijke deelname van scholen en leerlingen van Lbo, Mavo, Havo en Vwo. De programma's zijn vanaf de experimenteerfasen in de jaren zeventig goed gedocumenteerd. Bovendien is onderzoek verricht naar achtergrondkenmerken van eindexamenleerlingen en naar leereffecten op korte termijn.

De SeCuprojecten, die tot doel hadden de samenwerking tussen culturele instellingen en het voortgezet onderwijs structureler te maken, hebben in de eerste helft van de jaren tachtig een beperkte spreiding en continuïteit gekend.

Culturele programma's van individuele scholen kunnen niet uit de landelijke archieven van bemiddelingsinstellingen als Wikor en Stichting Het Schoolconcert worden achterhaald. Voor deze informatie moeten wij bij de scholen zelf te rade.

De docenten die ons informeerden over de invulling van het onderwijsprogramma en de culturele activiteiten die zij ondernamen putten hun informatie dikwijls uit oude agenda's. Scholen hebben geen archief waarin dit is terug te vinden of het materiaal dat zij hebben is niet toegankelijk. Er zijn in dit

vooronderzoek dan ook geen archiefstukken van de school geraadpleegd.

Gesteld kan worden dat voor de eindexamenprogramma's voor de kunstzinnige vakken in de regel is uitgegaan van de aanbevolen lessentabel. Op scholengemeenschappen zijn eindexamenklassen van verschillende niveaus dikwijls samengevoegd. De reden was meestal om de druk op de verdeling van leraarlessen te verminderen. Er is in de praktijk nooit een minimumeis gesteld aan het aantal examenkandidaten. Over de faciliteiten voor deze vakken waren de docenten in de regel tevreden. Het tijdstip van invoering van een examenvak hing wel van de voorzieningen af.

Doelen in inhoud van het onderwijsprogramma voor de beeldende vakken en muziek werden uiteraard bepaald door de eindexameneisen. Deze boden overigens genoeg mogelijkheden voor docenten om er een eigen invulling aan te geven.

Het Mavo- en Havo-programma voor de beeldende vakken was aanvankelijk te technisch gericht. Docenten waren er niet tevreden over dat te veel de nadruk lag op toepassing van materialen en technieken. Naarmate het programma thematiser kon worden ingevuld beantwoorde dit meer aan de wensen van de docenten. Vormgevingsproblemen vonden zij belangrijker dan de technische kant. Het Vwo-programma beantwoordde meer aan deze opvatting dan het Mavo en Havo-programma. Op elke school worden in het kader van het schoolonderzoek opdrachten uitgevoerd, waarover de leerlingen ook verslagen schrijven.

Doorgaans is het eigen werk van leerlingen ook aan de schoolbevolking gepresenteerd in de vorm van tentoonstellingen of muziekkuitvoeringen. Soms telt een publieke presentatie op het gebied van muziek mee bij de beoordeling. Tijdens werkweken kreeg het eigen werk van leerlingen ook een plaats. Dan was er gelegenheid om samen te werken vanuit verschillende vakken.

Er zijn door docenten nogal wat bezwaren geuit over de functie en de invulling van het deel kunstgeschiedenis. De exameneisen zijn te vaag, maar maakten een chronologische behandeling wel nodig. Dit is eigenlijk niet de bedoeling van een vak dat een steunvak zou moeten zijn. Er zou meer de nadruk gelegd moeten kunnen worden op kunstbeschouwing. In de regel is één uur aan kunstgeschiedenis en kunstbeschouwing besteed, maar meer-

dere docenten vonden dit eigenlijk te weinig.

Er is gepoogd om een relatie te leggen tussen deze theoretische delen en het praktisch werk van leerlingen. Docenten vinden dit een moeilijke opgave voor de leerlingen. Zij hebben hiervoor nog geen bevredigende oplossingen gevonden. Kunstbeschouwing kan enigszins worden geïntegreerd.

Bij het vak muziek is dit probleem niet aan de orde; algemene muzikaleer en muziekgeschiedenis zijn meer verweven met het praktische deel.

Het bezoek aan tentoonstellingen of muziekkuitvoeringen maakte op alle scholen deel uit van het eindexamenprogramma. Zij vonden meerdere keren per jaar plaats en waren doorgaans verplicht onderdeel van het vak. Ook in het kader van werkweken zijn deze activiteiten ondernomen. Ze sloten aan bij het programma en hadden mede tot doel om leerlingen buiten de school met kunstproducten te confronteren. Bij Lbo en Mavo-leerlingen speelde mee dat zij van huis uit hiermee niet vertrouwd waren.

Op beeldend gebied bood de randstad veel mogelijkheden. Alle scholen zijn in ieder geval met hun leerlingen naar musea in Amsterdam gegaan. In de loop der jaren raakte Keulen meer in trek, omdat er een breed aanbod is uit verschillende perioden en stijlen in de geschiedenis. Docenten zochten ook altijd naar een geschikte activiteit in de eigen omgeving.

Op het gebied van muziek zijn ook voorstellingen bezocht, ook in aansluiting op het programma. Daarnaast vonden muziekactiviteiten in de school plaats, zoals schoolconcerten door professionele musici. Deze waren ook bestemd voor andere leerlingen van de school. In samenhang met het vak was er een schoolkoor en/of schoolorkest. Andere leerlingen en ook docenten namen hieraan in een aantal gevallen deel.

Uit de gesprekken komt naar voren dat leerlingen die een kunstzinnig vak in hun pakket hadden op dit vakgebied meer kregen geboden dan de andere leerlingen van de school. Verplichte of vrijwillige deelname was dikwijls een probleem. Wel zijn er verschillen tussen scholen in omvang en aard van de activiteiten die zij organiseerden. De een is actiever op het gebied van muziek, de ander op het gebied van drama. De indruk is dat op beeldend gebied de minste activiteiten voor de gehele schoolbevolking zijn ondernomen.

3 Proefprocedure werving scholen en oud-leerlingen

3.1 Inleiding

Een van de vraagstellingen van het vooronderzoek luidde:

" Zijn de deelnemers van deze programma's te achterhalen en zijn ze bereid om aan het onderzoek deel te nemen?"

In het vooronderzoek zijn de volgende activiteiten ontplooid om deze vraag te kunnen beantwoorden:

1. werving van scholen voor voortgezet onderwijs die medewerking aan het vooronderzoek willen verlenen
2. selectie van 4 scholen voor voortgezet onderwijs die informatie kunnen verstrekken over adressen van oud-leerlingen
3. het achterhalen van de huidige adressen van oud-leerlingen
4. proefenquête onder deze oud-leerlingen
5. werving van scholen voor voortgezet onderwijs die medewerking aan het hoofdonderzoek willen verlenen

3.2 Werving van scholen voor de proefprocedure

Het voornemen was om het hoofdonderzoek uit te voeren onder 500 oud-leerlingen van het voortgezet onderwijs die een van de kunstzinnige vakken in het eindexamenpakket hadden, en 500 jaargenoten van deze oud-leerlingen. Voor deze activiteit is in de eerste plaats de medewerking vereist van scholen voor voortgezet onderwijs die informatie willen en kunnen geven over de adressen voor oud-leerlingen. Vervolgens zullen de huidige adressen van

deze oud-leerlingen moeten worden opgespoord, waarna de bereidheid tot medewerking aan het onderzoek moet worden achterhaald. Het vooronderzoek heeft onder andere tot doel om informatie te verkrijgen over de haalbaarheid van deze opzet.

In het vooronderzoek is onderscheid gemaakt tussen de volgende activiteiten:

- a. de werving van scholen voor het hoofdonderzoek. In paragraaf 5 wordt hier nader op ingegaan;
- b. de werving van vier scholen voor het vooronderzoek, waarin op kleine schaal de hiervoor genoemde opzet wordt beproefd. In deze paragraaf wordt opzet, uitvoering en resultaat van deze proefopzet beschreven.

In overleg met medewerkers van het LOKV is een lijst samengesteld van ruim 10 scholen voor voortgezet onderwijs (Lbo, Mavo, Havo en/of Vwo) die nu en zeer waarschijnlijk ook in het verleden eindexamens aanboden voor de verschillende kunstzinnige vakken. Deze scholen ontplooiën ook culturele activiteiten voor de leerlingen. Alle niveaus van voortgezet onderwijs, van Lbo tot Vwo, waren vertegenwoordigd. Gezien deze kenmerken waren deze scholen geschikt om in het onderzoek te betrekken.

Directies van 13 scholen zijn aangeschreven met het verzoek om medewerking aan het vooronderzoek te verlenen. Dit verzoek is telefonisch aangekondigd. Om de gegevens van de scholen systematisch in kaart te kunnen brengen, én om een procedure voor de werving van scholen voor het hoofdonderzoek uit te proberen, is een korte vragenlijst meegezonden. In deze vragenlijst kon worden aangegeven of zij bereid waren om mee te werken, en zo ja, welke informatie zij konden verstrekken over oud-leerlingen, over culturele activiteiten en over eindexamenprogramma's in de periode schooljaar 1974/1975 tot en met 1981/1982. Deze vragenlijst is op bijna alle scholen telefonisch doorgenomen. Op grond van praktische overwegingen werd in twee gevallen de vragenlijst schriftelijk beantwoord.

Van de 13 scholen gaven er 6 te kennen noch aan het vooronderzoek noch aan het hoofdonderzoek te willen meewerken. Redenen waren:

- over de aangegeven periode waren geen gegevens over oud-leerlingen meer beschikbaar
- medewerkers van de school die indertijd bij de programma's betrokken waren, zijn niet meer op de school werkzaam

- bezwaar tegen dit type onderzoek, omdat een scheiding wordt gemaakt tussen de kunstzinnige vakken en andere vakken van het onderwijsprogramma
- het opzoeken van de gegevens is te arbeidsintensief en kost te veel tijd voor de administratie
- de school krijgt te veel verzoeken om onderzoek en stelt andere prioriteiten

Een van de scholen zegde toe mee te werken aan het hoofdonderzoek. Het was niet mogelijk om dit schooljaar een bijdrage aan het vooronderzoek te leveren. Van de lijst resteerden 6 scholen die in het vooronderzoek informatie wilden geven. Met 2 scholen is overeengekomen dat zij in het hoofdonderzoek zullen worden betrokken (te weinig leerlingen voor het vooronderzoek en/of examenkandidaten in latere jaren). De vier scholen die zijn uitgekozen hebben de volgende kenmerken (zie ook hoofdstuk beschrijving):

- 1 categorale Mavo: handenarbeid en muziek (eerste examenjaar 79/80);
- 1 scholengemeenschap voor Mavo t/m Vwo: tekenen voor Mavo, Havo, Vwo (eerste examenjaar 78/79);
- 1 scholengemeenschap voor Lbo t/m Vwo: handenarbeid voor Lbo, Mavo, Havo (eerste examenjaar Mavo 80/81);
- 1 scholengemeenschap voor Lbo t/m Vwo: tekenen, handenarbeid en muziek voor Havo en Vwo (eerste examenjaar 76/77). De school stelde als voorwaarde dat het verzoek aan oud-leerlingen om aan het onderzoek mee te werken via de school zou verlopen. Hiermee kon tevens worden onderzocht of deze procedure voldoende respons oplevert.

3.3 Het achterhalen van de huidige adressen van oud-leerlingen

De hiervoor genoemde scholen verstrekten de toenmalige adressen van oud-leerlingen. Het gaat hierbij om lijsten met examenkandidaten in de periode 1974/1975 tot en met 1981/1982. Alleen die schooljaren waarin examen is gedaan voor een of meer van de kunstzinnige vakken waren voor het onderzoek relevant.

Het totaal aantal examenkandidaten voor deze vakken varieerde per school tussen 67 en 219 leerlingen. Uit de adressenlijsten met oud-leerlingen zijn per school twee steekproeven getrokken;

1. een steekproef van 25 kandidaten voor de kunstzinnige vakken gespreid over de verschillende schooltypen en schooljaren;
2. een steekproef van 25 oud-leerlingen die jaargenoot waren van de hiervoor genoemde examenkandidaten, waarbij rekening is gehouden met de spreiding in schooltypen en schooljaren.

Bij de bepaling van de omvang van de steekproef per school was een van de overwegingen dat een substantieel deel van de huidige adressen van oud-leerlingen mogelijk niet meer te achterhalen waren.

Van de 50 oud-leerlingen per school waren de toenmalige adressen, in de regel van de ouders, beschikbaar. In eerste instantie is gepoogd om de huidige adressen via ouders van deze leerlingen te achterhalen. Zij zijn telefonisch benaderd met de vraag of zij ten behoeve van het onderzoek het huidige adres wilden verstrekken. In een enkele gevallen (3) werd deze informatie niet gegeven. Soms werd alleen een telefoonnummer gegeven met het advies om hun zoon of dochter rechtstreeks te vragen of zij mee wilden werken. Van de oud-leerlingen die telefonisch zijn benaderd waren er 5 niet bereid tot medewerking aan het onderzoek.

Van de totale steekproef zijn via de hiervoor beschreven weg 135 huidige adressen verkregen. Dit is 68% van de totale steekproef. Per school varieert dit percentage nl. van 58 tot 74%.

Bevolkingsregisters van 9 gemeenten zijn aangeschreven om informatie over het huidige adres en woonplaats van oud-leerlingen, die niet via het ouderlijk adres konden worden achterhaald. Hiermee kregen we alsnog voor 30 gevallen de actuele gegevens.

In de volgende tabel zijn de resultaten weergegeven.

Tabel Huidige adressen van oud-leerlingen die zijn opgespoord in aantallen en percentages van de steekproef.

Steekproef per school	ouders	gemeenten	onbekend
1. 50	36 72%	11 22%	3 6%
2. 50	29 58%	4 8%	17 34%
3. 50	37 74%	6 12%	7 14%
4. 50	33 66%	9 18%	8 16%
T. 200	135 68%	30 15%	35 17%

3.4 Proefenquête.

De uitvoering van een proefenquête had in de eerste plaats tot doel om te bepalen hoeveel oud-leerlingen bereid waren om aan een onderzoek naar cultuurdeelname mee te werken. Er is gekozen voor de volgende procedure. Voor de proefenquête is gebruik gemaakt van een instrument dat is ontwikkeld voor een lopend onderzoek van de vakgroep sociologie van de KUN. Dit onderzoek betreft de Museumlessen en Muziekluisterlessen die sinds de jaren 50 in Amsterdam plaatsvonden in de laatste klas van de lagere school-/basisschool. Voor een telefonische enquête onder een steekproef van de Amsterdamse bevolking is een instrument ontwikkeld. Deze vragenlijst bevat een aantal onderdelen met betrekking tot de huidige cultuurdeelname van personen die indertijd aan de voorgenoemde lessen hebben deelgenomen. Eveneens wordt ingegaan op cultuurdeelname in het verleden vanuit het gezinsmilieu en via de school.

De proefenquête in dit vooronderzoek dient gericht te zijn op cultuurdeelname nu en in het verleden. Vragen over het gezinsmilieu en over de schoolperiode zijn relevant. Besloten is om enkele delen van de hiervoor genoemde vragenlijst bij oud-leerlingen af te nemen.

In dit vooronderzoek deed zich de gelegenheid voor om te achterhalen wat de respons zou zijn als via de school een verzoek tot medewerking aan de oud-leerlingen zou worden verstuurd. Eén van de scholen had deze procedure als voorwaarde voor medewerking gesteld. Ervaring uit andere onderzoeken leert dat de bereidheid tot deelname aan een enquête, hoger is als oud-leerlingen rechtstreeks worden benaderd (Haanstra, e.a., 1987). Een verzoek tot deelname via de school zou een indicatie geven van de respons die we minimaal kunnen verwachten.

Aan de school is een pakket gezonden met 34 brieven voor de huidige adressen die reeds waren achterhaald. Met een begeleidende brief van de school zijn deze aan oud-leerlingen verzonden. In een antwoordformulier, dat rechtstreeks aan het SCO moest worden teruggestuurd, kon worden aangegeven of zij bereid waren om aan het vooronderzoek mee te werken. De respons was 19, waarbij 18 responderende oud-leerlingen instemden met de afname van een enquête. Dit is 53% van de aangeschreven leerlingen. Eén brief bleek onbestelbaar. Eén leerling zag van medewerking af.

De groep van 34 oud-leerlingen die zijn aangeschreven bestaat uit 20 vrouwen en 14 mannen. Van deze oud-leerlingen hebben 14 personen eindexamen gedaan in een van de kunstzinnige vakken.

De 18 oud-leerlingen die op ons verzoek hebben gerepondeerd is te verdelen in 12 vrouwen en 6 mannen. De leeftijden variëren tussen de 28 en 33 jaar. Er zijn acht personen die eindexamen hebben gedaan muziek (2), tekenen (4) of handenarbeid (2). Deze oud-leerlingen zijn telefonisch benaderd en bij allen is een enquête afgenomen. Resultaat van de telefonische enquête is een respons van 100%.

3.5 Werving van scholen die willen meewerken aan het hoofdonderzoek

De procedure voor de werving van scholen voor het vooronderzoek is in enigszins aangepaste vorm toegepast voor de werving van scholen voor het hoofdonderzoek.

Er is uitgegaan van het bestand van scholen voor Mavo, Havo en Vwo, die in het lopend schooljaar eindexamens aanbieden voor de vakken tekenen, handvaardigheid 1, handvaardigheid 2, en of muziek. Deze gegevens zijn verkregen van het Ministerie van O & W, afdeling Examens.

Per schooltype gaat het om de volgende aantallen categorale scholen en scholengemeenschappen, waaruit een steekproef is getrokken van 1/3.

- Mavo 444 $1/3 = 148$
- Havo 420 $1/3 = 140$
- Vwo 191 $1/3 = 63$

Hierbij dient opgemerkt dat er bij deze aantallen een overlap is van scholen, aangezien scholengemeenschappen met Mavo, Havo en/of Vwo meerdere keren in dit bestand kunnen voorkomen.

Er is uitgegaan van dit bestand van scholen omdat de ervaring leert dat scholen die in het verleden een start hebben gemaakt met eindexamens voor de kunstzinnige vakken deze activiteit in de regel hebben gecontinueerd (Hermans en Schönau, 1986). Onder de groep scholen die nu actief zijn op dit gebied is er een deel die eind jaren zeventig en begin tachtig eindexamens aanboden. Het gaat hierbij om deelname aan het eindexamenexperiment Mavo/Havo (van 1973 tot tot 1979) en het Vwo experiment dat in 1979 startte. Na de experimenteerperiodes hebben de scholen deelgenomen aan de reguliere examens.

Voor de Lbo-scholen zijn de eindexamens niet centraal geregistreerd. Het bleek in het vooronderzoek moeilijk om via verschillende kontaktpersonen te achterhalen welke scholen in de voor het onderzoek relevante periode actief waren op dit gebied. Er is besloten om gebruik te maken van een namenlijst van ruim 20 scholen voor Lbo die in 85 betrokken waren bij de ontwikkeling van toetsen voor het vak textiele werkvormen in samenwerking met het CITO.

Steekproef

Het is de bedoeling om in het hoofdonderzoek 500 oud-leerlingen te bevragen die eindexamen deden voor de kunstzinnige vakken. Eveneens is het de bedoeling om een contrôlegroep van 500 jaargenoten van deze eindexamenkandidaten te benaderen. Het gaat hierbij om oud-leerlingen van scholen die indertijd eindexamens voor de kunstzinnige vakken aanboden.

Er vanuit gaande dat een deel van de huidige adressen niet is op te sporen (geschat 25%) en rekening houdend met een ruime marge van non-respons (geschat 25%) is het van belang om in het hoofdonderzoek te beschikken over een bestand van 1000 eindexamenkandidaten voor de kunstzinnige vakken en 1000 jaargenoten van deze leerlingen.

Het streven was om 40 scholen te werven waar deze leerlingen indertijd de Lbo, Mavo, Havo of Vwo-opleiding hebben gevolgd. Deze scholen worden geworven uit het huidige scholenbestand waar eindexamens voor de beeldende vakken worden aangeboden. Een deel van deze scholen was immers indertijd al actief op dit gebied. Bij de bepaling van de omvang van de steekproef uit dit scholenbestand dat is aangeschreven met een verzoek tot medewerking aan het hoofdonderzoek is rekening gehouden met deelnamecijfers van begin jaren tachtig.

Bij de werving van vier scholen voor het vooronderzoek bleek dat de meeste scholen pas eind jaren zeventig gingen deelnemen aan de centrale eindexamens voor de kunstzinnige vakken, ofwel de reguliere examens voor Mavo en Havo, ofwel het experiment voor het Vwo. Deelname aan Vwo-examens neemt pas in het begin van de jaren tachtig toe. Het was daarom raadzaam om de periode waarin leerlingen eindexamen hebben gedaan naar latere jaren te verschuiven dan aanvankelijk was voorgenomen. Voor het hoofdonderzoek gaat het om de periode 1976/1977 tot en 1984/1985. Er kunnen over 9 schooljaren oud-leerlingen worden geworven.

Het aantal Mavo, Havo en Vwo scholen dat eindexamens aanbied is in de loop der jaren toegenomen. Voor het onderhavige onderzoek was de deelname van scholen begin jaren tachtig van belang. Scholen die in 1982 een beeldend vak als eindexamenvak aanbied is in de volgende tabel weergegeven.

Tabel Aantal scholen dat in 1982 een beeldend vak als examenvak aanbiedt en het totaal aantal eindexamenkandidaten voor deze vakken

	tekenen	handvaardig- heid 1	handvaardig- heid 2	kandidaten totaal
Mavo*	154	163	61	4478
Havo*	185	135	41	4436
Vwo*	31	13	4	450

Bron: P. Hermans, D. Schönau. Beeldende vorming, 102e jg, 1986, no.3.

* Aangezien het aantal scholen kandidaten de mogelijkheid biedt uit meer dan een beeldend vak te kiezen, ligt het aantal scholen waar examen gedaan kan worden lager dan de som van de drie aantallen per schooltype.

Het aantal eindexamen-kandidaten in deze periode per schooltype, per vak en per leerjaar is tenminste 10 leerlingen, behalve voor de Vwo-examens handvaardigheid 1 en 2. Voor 1982 waren de deelnamecijfers uiteraard lager, maar na 1982 is het aantal scholen en leerlingen toegenomen.

Uitgaande van gegevens over 1992 en 1982 heeft naar schatting tenminste een derde van de huidige Mavo en Havo scholen die nu eindexamens aanbieden dit ook rond begin jaren tachtig gedaan. Voor de Vwo-scholen is dit ongeveer een zesde.

Gezien deze gegevens is het goed mogelijk om 1000 examenkandidaten te werven over een periode van 9 jaar, is een steekproef getrokken van 1/3 van het huidige scholenbestand voor Mavo, Havo en Vwo. Onder deze groep zijn naar schatting 50 Mavo, 60 Havo en 10 Vwo-scholen die indertijd actief waren op dit gebied. De verwachting is dat circa 1/3 van deze scholen een bijdrage aan het onderzoek willen leveren.

De scholen uit de steekproef én de hiervoor genoemde Lbo-scholen zijn aangeschreven met het verzoek om medewerking aan het onderzoek te

verlenen. Naar 332 scholen is een vragenlijst gestuurd. Evenals bij de werving van 4 scholen voor het vooronderzoek gaat het om een vragenlijst betreffende gegevens van de school, die schriftelijk is beantwoord.

Na opschoning van het bestand zijn de resultaten als volgt. Er zijn 107 te verwerken vragenlijsten ontvangen. Van deze respondenten waren 66 scholen die aangaven indertijd eindexamens voor de kunstzinnige vakken te hebben aangeboden. Door 44 respondenten is aangegeven dat zij niet mee willen werken. De argumenten die worden gegeven komen in grote lijnen overeen met de opmerkingen die in 3.2 zijn genoemd.

Van deze scholen gaven er 22 te kennen wel aan het onderzoek mee te willen werken, waarbij er enkelen één of meer voorwaarden stellen (bijvoorbeeld een financiële tegemoetkoming voor de inspanningen die de school levert). In bijna alle gevallen zijn het scholengemeenschappen. Qua schooltypen is er een goede spreiding over Mavo, Havo en Vwo. Het Lbo is echter nauwelijks vertegenwoordigd (1x).

Eindexamenjaren voor de kunstzinnige vakken zijn wel gespreid, maar meestal is eind jaren zeventig, begin tachtig en later aangegeven. Adressen van leerlingen waarover de scholen beschikken zijn in de regel alfabetisch geordend. In ongeveer een derde van de gevallen wordt vermeld dat er klasselijsten bestaan.

Ruim twee derde van de scholen geven aan dat er in de periode 76 - 85 culturele activiteiten voor de leerlingen zijn geweest. Het gaat in de meeste gevallen om verplichte activiteiten voor kandidaten voor de eindexamens voor de kunstzinnige vakken. Iets meer dan de helft noemt verplichte en/of vrijwillige activiteiten voor alle leerlingen. Bij 9 scholen is in het archief mogelijk enige informatie hierover te vinden.

Onder 225 scholen is een non-respons onderzoek gehouden. In een kort antwoordformulier kon alsnog worden aangegeven of de school tot medewerking bereid was. Er zijn 93 antwoordformulieren ontvangen. Dit leverde alsnog 11 scholen op die in principe een bijdrage aan het onderzoek willen leveren.

3.6 Conclusies

De proefprocedure voor de werving van scholen en oud-leerlingen heeft de volgende resultaten opgeleverd.

- Over meerdere schooljaren gerekend zijn er per school ruim voldoende eindexamenkandidaten voor steekproef van 50 leerlingen.
- Het blijkt mogelijk te zijn om via ouders en bevolkingsregisters de huidige adressen te achterhalen van oud-leerlingen die voor 85 het voortgezet onderwijs hebben verlaten. Van de steekproef in dit vooronderzoek is 83% van de adressen achterhaald.
- Naar aanleiding van de proefenquête kan worden opgemerkt dat ruim de helft van de oud-leerlingen bereid is om aan het onderzoek mee te werken.
- Tenminste 30 scholen voor voortgezet onderwijs zijn in principe bereid om aan het hoofdonderzoek mee te werken.
- Gezien het feit dat relevante Lbo-scholen, op een enkele na, nog niet zijn gevonden zullen er nog een aantal moeten worden gezocht.
- De periode van eindexamenjaren van 1975-1982 zoals die in het vooronderzoek is gekozen is te kort om voldoende Vwo leerlingen in de steekproef te krijgen. In het Vwo bestond pas vanaf 1981 op een beperkt aantal scholen de mogelijkheid om eindexamen in een kunstvak te doen. Uitbreiding van de periode tot het schooljaar 1984/1985 is gewenst.

4 Culturele vorming: uitkomsten van analyses van eerder onderzoek en de gegevens uit het pilot survey

4.1 Inleiding

Binnen het kader van het vooronderzoek zijn twee kwantitatieve analyses uitgevoerd om het effect van kunstzinnige vorming te kunnen vaststellen:

- a. Heranalyse van eerder verzamelde data over culturele socialisatie in het ouderlijk milieu.
- b. Analyse van nieuw verzamelde (test)data over kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs.

Een eerste analyse betreft de heranalyse van een vijftal databestanden, verzameld in de stad Utrecht in de jaren 1981-1991, waarin telkens op enigszins uiteenlopende wijze is geïnformeerd naar culturele vorming in het ouderlijk milieu. Zoals aangegeven in hoofdstuk 1 is het voor het bepalen van de effectieve invloed van het onderwijs cruciaal dat de invloed van het ouderlijk milieu op cultuurdeelname in de latere levensloop op adequate wijze constant wordt gehouden. Heranalyse van de betreffende vijf bestanden stelt ons in staat de adequaatheid van verschillende operationalisaties van culturele vorming in het ouderlijk milieu nader te bepalen.

In de tweede analyse gaat het om gegevens die in de loop van het vooronderzoek zijn verzameld omtrent de invloed van kunstzinnige vorming in het voorgezetonderwijs. De betrokken dataverzameling was gekoppeld aan een onderzoek naar effecten van culturele vorming in het lager onderwijs (Ranshuysen & Ganzeboom, 1992) dat in maart-april 1992 is gehouden onder een steekproef van 1061 inwoners van de stad Amsterdam. Op die manier was

het mogelijk om een proefversie uit te testen van de vragen die wij ons voorgenomen hebben te stellen aan de in het hoofdonderzoek te betrekken oud-scholieren. De verzamelde gegevens maken het mogelijk om nu al - zij het voor een plaatselijke steekproef uit de bevolking (waarin natuurlijk relatief slechts weinig personen voorkomen die eindexamen in een kunstvak hebben gedaan) -, uitspraken te doen aan het effect van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs.

De betreffende analyses worden hier niet in extenso gerapporteerd. De verslagen van de analyses zijn deels al elders verschenen (Ganzeboom & Maas, 1992), respectievelijk zullen in de nabije toekomst verschijnen (Ranshuysen & Ganzeboom, 1992). In bijlage 4 en 5 worden de belangrijkste tabellen van deze analyseverslagen gereproduceerd. In het kader van dit verslag van het vooronderzoek gaat het erom de belangrijkste bevindingen uit deze verslagen samen te vatten en aan te stippen welke aspecten voor inrichting van het hoofdonderzoek van belang zijn.

4.2 De invloed van het ouderlijk milieu: operationalisaties uit eerder onderzoek

Zoals hierboven uiteengezet, is het voor een analyse van de effecten van (kunstzinnige vorming in) het voortgezet onderwijs cruciaal dat selectie-effecten kunnen worden uitgesloten. Uit het feit dat hoger opgeleiden of leerlingen die relatief veel kunstzinnige vorming in het onderwijs hebben ondergaan in de latere levensloop cultureel actiever zijn dan anderen kan immers niet zomaar worden besloten tot de effectiviteit van dit onderwijs. Het zou ook heel goed mogelijk zijn dat het hier gaat om leerlingen die ook zonder dat onderwijs cultureel actief zouden zijn geworden. Immers, de aard en inhoud van het voortgezet onderwijs dat men volgt wordt bepaald door keuzeprocessen en het is aannemelijk dat zij die tot de kunst geneigd zijn gekozen hebben en/of toegelaten zijn voor het volgen van hogere opleidingen en opleidingen die een flinke dosis kunstzinnige vorming in het aanbod hebben. Deze veronderstelling is geenszins vergezocht - ze maakt de kern uit van de culturele reproductietheorie van het onderwijs (Bourdieu & Passeron, 1970[1964], 1977[1970]) die juist aan formele cultuurdeelname een cruciale rol toekent bij het kiezen van de onderwijsrichting en het behalen van succes

in het onderwijs. Volgens deze theorie leidt een culturele achtergrond tot schoolsucces doordat onderwijs in sterke mate geconcentreerd is op het testen van culturele vaardigheden en kennis die van huis uit is meegekregen.

Wil men een zuiver effect van het onderwijs op cultuurdeelname bepalen, dan is het vereist dat leerlingen worden vergeleken die homogeen zijn wat betreft geneigdheid tot cultuurdeelname voorafgaand aan het betreffende onderwijs. Een experimentele werkwijze is hierbij uitgesloten. Wel kan men verschillende groepen leerlingen volgens een statistisch model met controlevariabelen met elkaar vergelijkbaar maken. Daarvoor moet men afgaan op gemeten kenmerken omtrent de omstandigheden buiten het onderwijs. Een complete inventarisatie van deze omstandigheden is eveneens uitgesloten (zo kan men bijvoorbeeld niet uitmaken of leerlingen van nature reeds muzikaal waren), maar één belangrijke categorie omstandigheden laat zich relatief gemakkelijk in beeld brengen: de invloed van het ouderlijk milieu. Daarvoor zijn twee methoden ter beschikking. De eerste en meest gangbare methode daarbij is om respondenten te vragen te rapporteren over statuskenmerken en culturele gedragingen van hun ouders. Een tweede methode is informatie te zoeken over de culturele participatie van een broer of zus van de respondent en uit de overeenstemming tussen de 'siblings' de invloed van het ouderlijk gezin af te meten.

Gemeten culturele participatie van de ouders

Het is uit het cultuurdeelname-onderzoek goed bekend dat het milieu van herkomst een belangrijk bron van ontstaan van culturele activiteit is. In veel onderzoek naar cultuurdeelname zijn daarom metingen van het ouderlijk milieu opgenomen. Wat betreft de grote bevolkingsonderzoeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft deze belangstelling zich echter doorgaans beperkt tot het vaststellen van sociaal-demografische achtergrondkenmerken van de ouders, zoals hun opleiding en beroep. In meer op verklaring gericht onderzoek is het milieu van herkomst geïndiceerd door een retrospectieve meting van het culturele gedrag van de ouders zelf. Uit vergelijking van deze twee operationalisaties blijkt dat het culturele gedrag van de ouders veel sterker samenhangt met het

cultureel gedrag van de respondent dan de sociaal-demografische kenmerken van de ouders. Bovendien is er geen netto effect van de sociaal-demografische kenmerken van de ouders als men hun gedrag constant houdt. Dit betekent dat het culturele voorbeeld van de ouders volledig dekt wat de invloed van de ouders is.

In eerder onderzoek is herhaaldelijk zo'n retrospectieve meting van de culturele activiteit van de ouders uitgevoerd. In een paper gerapporteerd op de Nederlandse Sociaal-Wetenschappelijk Studiedagen analyseren Ganzeboom & Maas (1992) eerder verzamelde gegevens over culturele socialisatie in het ouderlijk milieu uit vijf Nederlandse databestanden, verzameld tussen 1983 en 1989. Het blijkt (Ganzeboom & Maas (1992): bijlage 4.1) dat de operationalisaties voor culturele socialisatie in deze onderzoeksbestanden tot een zeer betrouwbaar - dat wil zeggen intern consistent - meetinstrument leiden. De gekozen operationalisaties verschilden nogal per onderzoek en waren afgestemd op de doelen van het betrokken onderzoek. Niettemin lopen de factorladingen van de verschillende indicatoren niet sterk uiteen. Wat betreft de betrouwbaarheden wijkt alleen de operationalisatie in het eerste geanalyseerde onderzoek af van het bevredigende niveau van rond 0.80. Dit is te schrijven op rekening van het feit dat voor dit databestand slechts vier indicaties van culturele activiteit van de ouders waren opgenomen.

Eenzelfde resultaat vinden Ganzeboom & Maas (1992) bij de analyse van culturele activiteiten van de respondent. Ook op dit gebied is een veelheid van operationalisaties beschikbaar in de betreffende databestanden. De keuze van de operationalisaties is in oorsprong weer bepaald door de bijbehorende probleemstelling. Niettemin leidt ook dit tot dezelfde conclusies wat betreft de beoogde meting. Het maakt kennelijk betrekkelijk weinig uit naar welke vormen van cultuurdeelname men precies vraagt: de indicatoren vertonen een behoorlijk stevige onderlinge samenhang. Dit suggereert dat zolang men over een test met een redelijk aantal items beschikt, er steeds een meetinstrument met een behoorlijke betrouwbaarheid zal ontstaan.

De analyses van Ganzeboom & Maas (1992) (bijlage 4, tabel 4.2 en 4.3) laten voorts zien dat in alle databestanden het geconstrueerde meetinstrument voor culturele socialisatie in het ouderlijk milieu in gestandaardiseerde

regressievergelijkingen een direct effect heeft op (a) de hoogte van het gekozen opleidingsniveau (effecten van rond 0.20) en (b) de culturele participatie in de latere levensloop (effecten van rond 0.25). Deze uitkomsten laten direct zien dat het voor evaluatie van effecten van het onderwijs op culturele participatie strikt noodzakelijk is de invloed van het ouderlijk milieu constant te houden. Overigens is een andere bevinding van Ganzeboom & Maas (1992) dat de invloed van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu op culturele participatie op latere leeftijd historisch aan het afnemen is: onder oudere leeftijdsgroepen lijkt deze factor van meer betekenis dan onder jongere groepen.

Siblingmodellen voor de invloed van het milieu van herkomst

Binnen de onderzoeksliteratuur van het afgelopen decennium heeft een tweede methode opgang gemaakt om de invloed van het milieu van herkomst op een bepaalde uitkomst te modelleren: siblingmodellen (Hauser & Mossel, 1985; Dronkers, 1991). De gedachte achter deze modellen is dat men de invloed van het ouderlijk gezin via het inventariseren van kenmerken van dat ouderlijk gezin nooit volledig in kaart kan brengen. Het is wellicht mogelijk om een uitgebreide lijst van relevante kenmerken te hebben, maar het is ijdele hoop dat deze uitputtend zou zijn en er is geen indicatie wat de mate van volledigheid is. De invloed van het ouderlijk gezin kan men in plaats daarvan (of: daarnaast) beter in kaart brengen via een vergelijking tussen kenmerken van twee personen (broers/zussen) die in hetzelfde ouderlijk gezin zijn opgegroeid. Voorzover de siblings aan dezelfde ouderlijke invloeden zijn blootgesteld, geeft de onderlinge samenhang tussen hun kenmerken in beginsel een volledig inzicht in de ouderlijke invloed.

In de onderzoeksliteratuur zijn de betreffende modellen voornamelijk toegepast op betrekkelijk objectief vast te stellen kenmerken, zoals de opleiding en beroep van broers en zussen. De achtergrond hiervan is deels dat siblinggegevens moeilijk te verzamelen zijn en men de waarde van zulke 'harde' variabelen betrekkelijk gemakkelijk bij één gezinslid van het ouderlijk gezin kan vaststellen. Voor meer subjectieve verschijnselen is het moeilijker te rade te gaan bij een afstammeling en over de kenmerken van de andere te vragen.

Voor culturele participatie is in het verleden in Nederland niettemin een poging gedaan door P. de Graaf (1986). Alle respondenten in diens onderzoek in de stad Utrecht uit 1986 werden gevraagd vijf vragen te beantwoorden over de culturele participatie van de dichtstbijzijnde broer of zus. Ook werd naar diens opleiding gevraagd. Over deze informatie is gerapporteerd door Ganzeboom & De Graaf (1991a, 1991b). Volgens het Iisrel-model van Ganzeboom & De Graaf kan de cultuurdeelnamescore van beide betrokkenen in twee delen worden gesplitst: een familie-deel en een individueel deel. De individuele effecten zijn ongeveer twee keer zo groot als het familie-deel, en het totale familie-effect verklaart ca. 25% van de totale variantie in cultuurdeelnamescore. Het siblingmodel stelt bovendien in staat uit te maken in hoeverre de retrospectieve meting van de culturele participatie van de ouders de invloed van het milieu van herkomst volledig afdekt. Dit blijkt in behoorlijke mate het geval te zijn: ca. 80% van het gemeenschappelijkheidsdeel tussen de siblings wordt verklaard door de latente familiefactor: terwijl in een model met alleen de gemeten culturele participatie van ouders hun invloed gekwantificeerd wordt op .392, wordt dit in het siblingmodel gecorrigeerd tot .477. De conclusie is tweeledig: enerzijds kan men via retrospectieve meting de invloed van de ouders goed meten, anderzijds toont de siblinganalyse dat er nog ongemeten invloed van het ouderlijk milieu overblijft.

De siblingmethode is een geschikte wijze om de invloed van het milieu van herkomst volledig constant te houden. Het beslissende voordeel ervan boven een retrospectieve meting van de culturele activiteit van de ouders is dat men -- onder zekere assumpties -- zeker weet dat men de totale invloed van het milieu van herkomst, gemeten en ongemeten, achterhaald heeft. Dat is niet alleen op zichzelf belangrijk, maar ook een methode om vast te stellen in hoeverre men met wel gemeten kenmerken aan een volledige dekking van de invloed van het milieu van herkomst toekomt. Er kleeft echter een voor de hand liggende zwakte aan siblingdata, die verzameld zijn zoals hierboven beschreven, dat wil zeggen bij de primaire respondent. Hierbij bestaat vanzelfsprekend vertekening bij de gegevens over de sibling. Een aanwijzing daarvoor geeft ook het feit dat de meetbetrouwbaarheid (d.w.z. interne consistentie) voor de culturele participatie van de sibling groter is dan voor de primaire respondent (Bijlage 4: Ganzeboom & De Graaf, 1991a: Tabel 4.1). De primaire respondent laat zich bij het rapporteren over broer/zus meer

door een algemeen beeld van diens activiteiten dan door gedetailleerde kennis van zaken. Het staat niet tevoren vast in welke richting deze vertekening gaat, maar het is goed mogelijk dat de primaire respondent de rapportage over broer/zus aanpast bij de eigen culturele activiteit. Dit heeft tot gevolg dat de invloed van het milieu van herkomst wordt overschat.

De siblingmethode zou aanzienlijk sterker staan wanneer afzonderlijke informatie zou worden ingewonnen bij beide broers/zus, waarbij ieder over zijn/haar eigen culturele activiteit informatie verschaft. Hieronder zal worden ^{voorgesteld} om zo'n opzet te volgen in het hoofdonderzoek.

Ten slotte dient nog gewezen te worden op het verband dat bestaat tussen siblingmodellen en contextuele analyses die in de afgelopen tien jaar ook sterk in opkomst zijn geweest, met name in onderwijskundig onderzoek (Boyd & Iversen, 1979; Kreft & De Leeuw, 1987). In onderwijskundig onderzoek wordt daarbij de school en de schoolklas als context gebruikt. Door te kijken naar het overeenkomst in kenmerken (bijv. leerprestaties) tussen leerlingen binnen een context, in vergelijking met leerlingen in verschillende contexten, is men in staat de totale invloed van school/schoolklas te bepalen. Door informatie over twee kinderen uit één gezin te verzamelen, kan het gezin worden beschouwd als een context en kan worden bepaald welke deel van de variantie in bij beiden gemeten variabelen aan het gezin kan worden toegeschreven. Sommige auteurs van siblinganalyses volgen dan ook de in contextanalyses/multilevelmodellen gevolgde variantiesplitsingen. In het hierna te formuleren ontwerp voor het hoofdonderzoek zal uit de doeken worden gedaan hoe in het onderhavige geval van beide mogelijkheden gebruik kan worden gemaakt.

4.3 De invloed van culturele vorming in het voortgezet onderwijs: resultaten van het pilot-survey

In het voorstel voor het vooronderzoek is aangekondigd dat op basis van de heranalyses van eerder onderzoek een vraagstelling voor het hoofdonderzoek zou worden ontworpen en dat deze in een pilot-survey zou worden uitgetest. Bij het van start gaan van het vooronderzoek deed zich een gelegenheid voor

om binnen de begrote middelen aanzienlijk meer gegevens te verzamelen over culturele vorming in het voortgezet onderwijs door aan te sluiten op het WVC onderzoeksproject 'Kunstkijkuren en Muziekluisterlessen' (Ganzeboom, 1991; Ranshuysen & Ganzeboom, 1992). Dit project is gericht op de analyse van de werking van twee reeds vele jaren in Amsterdam bestaande instituties voor culturele vorming in het lager onderwijs: de Kunstkijkuren en Muziekluisterlessen, waarbinnen leerlingen van de twee hoogste groepen van het lager onderwijs met beeldende kunst en klassieke muziek in aanraking worden gebracht in het museum, respectievelijk de concertzaal. Binnen het kader van dit onderzoek is een telefonische enquête gehouden onder een steekproef van 1061 inwoners van Amsterdam die tussen de 20 en 40 jaar oud zijn. De vragenlijst bevatte een grote reeks vraagstellingen omtrent culturele ervaringen in het ouderlijk milieu, culturele ervaringen in het lager onderwijs, sociaal-demografische achtergrond en actuele culturele participatie. Besloten is bij deze dataverzameling aan te sluiten door het toevoegen van een module vragen over ervaringen in het voortgezet onderwijs. Bijlage 3 geeft de betrokken onderdelen van de vragenlijst weer. Gevraagd is naar: - deelname aan kunstzinnige vakken (alsmede een aantal andere vakken) in het

- voortgezet onderwijs en of men hierin examen heeft gedaan;
- op welk niveau men een eventueel examen heeft afgelegd;
- een inventarisatie van extracurriculaire culturele activiteiten op de school waarop men het langst voortgezet onderwijs heeft genoten;
- een inventarisatie van participatie in deze extracurriculaire activiteiten.

Op deze manier is een omvangrijk databestand ontstaan met een retrospectief onderzoeksdesign, dat representatief is voor de bevolking van de stad Amsterdam. De beperking tot de stad Amsterdam lijkt ons geen bijzonder probleem bij het generaliseren over de invloed van het voortgezet onderwijs in de latere levensloop.

De praktische ervaringen opgedaan tijdens dit Amsterdamse onderzoek zullen model staan voor uitvoering van het hoofdonderzoek. De vragenlijst kan voor een groot deel voor het hoofdonderzoek worden overgenomen, alsook de wijze van steekproefbenadering. Een telefoonenquête van ca. 30 minuten, zoals in Amsterdam gehouden, blijkt zowel wat betreft de hoeveelheid en kwaliteit van de verzamelde informatie als wat betreft de respons een geschikt onderzoeks-instrument. In Amsterdam lag de respons nabij 60%. Bij

de meer geselecteerde groep voor het hoofdonderzoek zal deze waarschijnlijk meer dan 80% bedragen.

Over de betrokken gegevens wordt door Ranshuysen & Ganzeboom (1992) uitvoerig gerapporteerd. De verzamelde gegevens over het voortgezet onderwijs vormen een dataset met een zelfstandige waarde, die een afzonderlijke rapportage verdient. Deels komt deze rapportage tegemoet aan overwegingen die wij aanvankelijk hadden bij de formulering van het onderzoeksvoorstel. De in Amsterdam verzamelde data vormen de retrospectieve gegevens over een doorsnee van de bevolking die aanvankelijk als onderdeel van het hoofdonderzoek was voorzien. Het lijkt ons niet meer noodzakelijk om zo'n ondervraging van een doorsnee van de bevolking deel uit te laten maken van het hoofdonderzoek.

Over de inhoudelijke resultaten van het Amsterdamse survey met betrekking tot effecten van kunsteducatie in het lager onderwijs wordt door Ranshuysen & Ganzeboom (1992) gerapporteerd in Hoofdstuk 7 van hun rapport, waaruit de meest relevante tabellen in Bijlage E zijn overgenomen. In de betreffende analyse maken Ranshuysen & Ganzeboom een vergelijking tussen de volgende bronnen van culturele vorming:

- het ouderlijk milieu, d.w.z. de culturele activiteiten van de ouders zoals gerapporteerd door de respondent,
- de lagere school (in het Amsterdamse geval betekent dit deelname aan de Kunstkijkuren en Muziekluisterlessen),
- het voortgezet onderwijs; dit is onderscheiden in curriculaire activiteiten (inclusief kunstzinnige eindexamenpakketten) en extracurriculaire activiteiten.
- buitenschoolse instellingen, zoals muziekscholen en creatieve centra.

De resultaten van het Amsterdamse onderzoek laten zien dat het totale effect van de 'institutioneel georganiseerde kunsteducatie' betrekkelijk klein is in verhouding tot de culturele vorming in het ouderlijk milieu. In een model met samenvattende regressiecoëfficiënten wordt het effect van het ouderlijk milieu op rond 0.24 en voor institutioneel georganiseerde kunsteducatie op 0.13 geschat (Bijlage 5: Ranshuysen & Ganzeboom, 1992: Bijlage 5.2). Het resultaat loopt nauwelijks uiteen voor museale participatie en muzikale participa-

tie.) De statistische modellen wijzen uit dat binnen het geheel van 'institutioneel georganiseerde kunsteducatie' niet de kunsteducatie in de lessen, maar juist de participatie in extracurriculaire activiteiten het meest in verband staat met culturele participatie later. Niettemin wordt ook van kunsteducatieve lessen, in het bijzonder op het gebied van muziek, een significant effect op latere cultuurparticipatie (op muzikaal gebied) aangetroffen. Wat betreft beeldende vorming wordt geen significant effect op belangstelling voor beeldende kunst en museumbezoek aangetroffen. Een mogelijk verklaring van het uitblijven van dit effect is evenwel dat de in dit onderzoek gemeten deelname aan beeldende vorming voornamelijk betrekking heeft op tekenen, waaronder ook technisch tekenen.

Verder laten de gegevens van het Amsterdamse onderzoek zien dat er geen significante verschillen zijn tussen jongeren en ouderen in de relatieve invloed van ouderlijk milieu en institutioneel georganiseerde kunsteducatie. Wel wordt er een samenhang aangetroffen tussen opleidingshoogte en culturele activiteit van de ouders aan de ene kant en institutioneel georganiseerde kunsteducatie aan de andere kant. Zoals te verwachten, rapporteren hoger opgeleiden en kinderen uit cultureel meer actieve milieus meer participatie in kunsteducatie. Ranshuysen & Ganzeboom (1992) analyseren ook de invloed van de combinatie van institutioneel georganiseerde kunsteducatie en culturele vorming in het ouderlijk milieu. Interessant genoeg vinden ze hierbij compensatie-effecten (=negatieve interactie). Anders dan de culturele reproductietheorie doet veronderstellen, versterken ouderlijk milieu en school elkaars effect niet, maar vullen zijn juist elkaar aan. Wanneer men niet van huis uit cultureel actief is, levert de school een grotere stimulans, dan wanneer men al wel van huis uit actief is.

Ranshuysen & Ganzeboom (1992, Bijlage 5) rapporteren ook de resultaten van een siblinganalyse, waarbij dezelfde methodologie wordt gevolgd als bij Ganzeboom & De Graaf (1991a, 1991b) voor de stad Utrecht. Dat wil zeggen: ook in Amsterdam zijn de gegevens van de sibling verzameld via de primaire respondent. De schattingen over de verhouding tussen familiecomponent en individuele component zijn voor de Amsterdamse steekproef vrijwel dezelfde als die eerder over de stad Utrecht werden gerapporteerd. De samenhang tussen de culturele participatie van siblings leidt tot een correlatie

van tegen de 0.40, en het siblingmodel laat zien dat de (latente) familiecomponent van cultuurdeelname ongeveer de helft van de individuele component bedraagt. Een verschil tussen de Utrechtse en de Amsterdamse resultaten is dat in Amsterdam de gemeten cultuurparticipatie van de ouders aanzienlijk minder variantie van de latente familiecomponent verklaart (50%, terwijl dit in de stad Utrecht meer dan 80% verklaart). Dit resultaat duidt erop dat de invloed van de ouders nog tamelijk sterk onderschat kan worden als alleen van hun gemeten cultuurparticipatie wordt uitgegaan. In dat geval is een siblingopzet des te aantrekkelijker.

Het Amsterdamse onderzoek van Ranshuysen & Ganzeboom is ^{retrospectief} van opzet en laat de beperkingen zien die aan deze opzet verbonden zijn. In een retrospectieve opzet treft men slechts een beperkte hoeveelheid personen aan die intensief aan de relevante vormen van kunsteducatie in het voortgezet onderwijs hebben deelgenomen. Hoewel voor het onderzoek een in beginsel geschikte selectie uit de bevolking is genomen (namelijk een betrekkelijk jonge groep, 18-40 jaar oud), komen intensieve kunstzinnige ervaringen in het voortgezet onderwijs toch betrekkelijk weinig voor onder de ondervraagden. 11% van de ondervraagden heeft tekenen als eindexamenpakket opgenomen, de participatie in alle andere vakken ligt tussen de 2% en 5%. Hoewel de retrospectieve opzet duidelijk maakt dat deze bronnen van culturele vorming in het voortgezet onderwijs weinig tot niets uitmaken voor de gemiddelde cultuurparticipatie van de doorsnee van de bevolking, zegt dat nog weinig over effecten op de kleine groep die erbij betrokken is geweest. Het is ook veelzeggend dat de factor die Ranshuysen & Ganzeboom aanwijzen als de sterkste 'determinant' van culturele participatie, de extracurriculaire activiteiten in het voortgezet onderwijs, aanzienlijk grotere variatie in de groep ondervraagden kent. De conclusie in dit opzicht moet luiden dat een betrouwbare bepaling van de effecten van de kunsteducatieprogramma's in het voortgezet onderwijs via een retrospectief onderzoek slechts mogelijk is bij een aanzienlijke grotere proefgroep dan in het Amsterdamse onderzoek is ondervraagd, of dat eenduidig voor een prospectief design moet worden gekozen waarin deelname aan de eindexamens aan kunstzinnige vakken het uitgangspunt is. De resultaten van Ranshuysen & Ganzeboom laten niettemin zien dat men zich geen overdreven verwachtingen moet maken van de mate

van effect van kunsteducatie in het onderwijs. Met betrekking tot het lager onderwijs wordt geschat dat de kunsteducatieprogramma's aldaar (waarvan verondersteld kan worden dat zij een primacy-effect - eerste kennismaking met de betreffende culturele uitgaansvorm - hebben) leiden tot een verhoging van de frequentie van concertbezoek en museumbezoek van rond de 15%. Het is aannemelijk dat de effecten van de - langduriger, intensievere, en meer recent plaatsgevonden - kunsteducatie in het voortgezet onderwijs groter zijn. Niettemin zal men ook hier over vergelijkingsgroepen van flinke omvang moeten beschikken om tot stevige uitspraken te kunnen komen.

4.4 Conclusies

De in dit hoofdstuk gerapporteerde analyses van gegevens van eerder gehouden onderzoek en van het pilot-survey leiden tot de volgende conclusies:

- a. Het voorgaande onderzoek laat zeer duidelijk zien dat het cultureel klimaat in het ouderlijk milieu zowel de schoolkeuze als de culturele participatie in de latere levensloop mede bepaalt. Dit maakt dat het constant houden van deze invloed van het ouderlijk milieu in het hoofdonderzoek strikt noodzakelijk is.
- b. Op basis van eerder onderzoek is het betrekkelijk gemakkelijk procedures te ontwerpen om de invloed van het ouderlijk milieu in kaart te brengen en constant te houden. Het eerdere onderzoek leidt tot twee aanvullende methoden om dit voor elkaar te krijgen: registratie van de culturele activiteit van de ouders (toen de ondervraagde opgroeide) en inventarisatie van de (huidige) culturele activiteit van een broer of zus (sibling).
- c. Het Amsterdamse survey kan model staan voor de in het hoofdonderzoek te volgen methodologie. Een telefonische ondervraging van ca. 30 minuten is een snelle, goedkope en hanteerbare wijze om de vereiste gegevens te verzamelen. Het zou daarbij een belangrijke verbetering van het onderzoek naar milieu-effecten op culturele participatie zijn, wanneer siblings afzonderlijk van de primaire respondent worden ondervraagd.

5 Voorstel voor het hoofdonderzoek

5.1 Conclusies uit het vooronderzoek

Het vooronderzoek heeft op verschillende punten belangrijke gezichtspunten opgeleverd die van belang zijn voor de inrichting van het hoofdonderzoek. Onze conclusies naar aanleiding van het vooronderzoek kunnen als volgt worden geformuleerd:

- * Eindexamens in de kunstzinnige vakken in het voortgezet onderwijs zijn in het verleden op zo'n schaal georganiseerd dat het zinvol en mogelijk is de effecten hiervan op cultuurdeelname op latere leeftijd te inventariseren. Een bevolkingsonderzoek met een retrospectief design is te omslachtig om de relevante proefgroep te achterhalen en daarom dient te worden gekozen voor een prospectief design, waarin de deelname aan de examens het uitgangspunt is.
- * Het zal geen problemen opleveren om voldoende leerlingen in de relevante vergelijkingsgroepen te vinden. Voor wat betreft de scholen kunnen we uitgaan van het nu beschikbare bestand, waarin we circa 30 scholen, gespreid over het opleidingspectrum ter beschikking hebben.
- * Op de beschikbare scholen zijn voldoende leerlingen aanwezig om vergelijkingsgroepen (wel/geen eindexamens kunstzinnige vakken) te kunnen vormen. Onze ervaringen met het naspeuren van leerlingen doet verwachten dat we zeker 80% zullen terugvinden en dat een respons van circa 80% gerealiseerd moet kunnen worden. Dit levert een totaal responspercentage dat ligt boven het gemiddelde van survey-onderzoek.

- * Het zal niet goed mogelijk zijn het aanbod van cultuur in en buiten de lessen ten tijde van de eindexamens van betrokken oud-leerlingen op basis van archiefmateriaal exact in kaart te brengen. We stellen daarom voor in aanvulling daarop de betrokken scholen te laten schalen via een gestandaardiseerde vragenlijst voor sleutelpersonen, alsook via de rapportages van de oud-leerlingen.
- * In eerder cultuurdeelname-onderzoek zijn voldoende meetinstrumenten voor culturele participatie getest om een betrouwbaar instrument te construeren. Datzelfde geldt voor cultuurdeelname van de ouders, een cruciale controlevariabele. De eerdere ervaringen wijzen erop dat verschillende disciplines van cultuurdeelname vrij sterk overlappen, zodat het er niet erg veel toe doet naar welke disciplines men precies vraagt. Voor theoretische doeleinden zou het gunstig zijn om een duidelijke dimensionering te maken naar de verschillende disciplines waarop de kunstzinnige vormingsprogramma's betrekking hebben.
- * Siblingdata (gegevens over broers/zusters uit één gezin) vormen een aantrekkelijk methode om de invloed van het milieu van herkomst volledig af te dekken. Het zou een vernieuwing van de bestaande literatuur op dit gebied zijn, wanneer gegevens bij beide siblings afzonderlijk kon worden verzameld.
- * Een telefoon-enquête van circa 30 minuten, naar model van het Amsterdamse survey, vormt een adequaat onderzoeksinstrument.
- * In eerder verricht onderzoek naar oud-leerlingen die eindexamen in een kunstvak hebben gedaan is gebruik gemaakt van zogeheten learner reports. Dit is een zinvolle aanpak om in het hoofdonderzoek kwalitatieve gegevens over leerervaringen van oud-leerlingen boven tafel te krijgen.

5.2 Opzet van het hoofdonderzoek

De onderzoeksvraag: "Wat is het effect van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs op de mate waarin leerlingen in staat zijn actief of

passief deel te nemen aan vormen van kunst?" zal worden onderzocht door een bevraging van 1000 oud-leerlingen.

Het zal daarbij gaan om 500 oud-leerlingen die in de periode 1975-1985 eindexamen hebben gedaan in handenarbeid, muziek, tekenen of textiele werkvormen en een controlegroep van 500 jaar- en schoolgenoten, die geen kunstzinnig vak in hun eindexamenpakket hadden.

De oud-leerlingen zijn afkomstig van ongeveer 30 scholen voor voortgezet onderwijs, die in het vooronderzoek hun medewerking hebben toegezegd.

Het onderzoek is als volgt gefaseerd:

I. Voorbereiding dataverzameling

- bevestiging deelname aan het onderzoek van de scholen en toestemming verkrijgen van enkele scholen voor Lbo;
- opbouw bestand van huidige adressen van oud-leerlingen.

II. Instrumentontwikkeling

- aanvulling enquête vooronderzoek;
- samenstelling enquête vragen siblings;
- learner report oud-leerlingen.

III. Dataverzameling

- in kaart brengen van het culturele aanbod van circa 30 scholen;
- afname telefonische enquête oud-leerlingen;
- afname schriftelijke enquête siblings oud-leerlingen;
- afname learner-reports oud-leerlingen.

IV. Dataverwerking en -analyse

V. Rapportage

Voor zover nodig volgt hieronder een nadere toelichting op de onderzoeksstappen.

5.3 Methodologie: een dubbel contextueel model van cultuurdeelname

Zoals hierboven uiteengezet, kunnen siblingmodellen als een specifiek geval van contextuele (multi-level) analyse worden beschouwd. In de voorgestelde onderzoeksopzet doet zich de unieke gelegenheid voor het instrumentarium van multi-level analyse te gebruiken voor de analyse van drie contexten die elk staan voor een theoretisch relevante beïnvloedingsfactor:

- (1) De context van het ouderlijk gezin. De invloed hiervan wordt afgelezen aan de onderlinge samenhang tussen de culturele participatie van twee afzonderlijk te ondervragen siblings.
- (2) De context van de school. Bij de voorgestelde onderzoeksopzet kan de invloed van de school (te onderscheiden van het programma van kunstzinnige vorming dat onder (3) wordt behandeld) worden gemodelleerd uit de samenhang tussen culturele participatie op latere leeftijd tussen personen die op dezelfde school hebben gezeten. Op dit niveau beschikken we derhalve over ± 30 contexten.
- (3) De context van het programma van kunstzinnige vorming (examen-groepen). Binnen de context van de school zal er een extra effect optreden van het deelnemen aan programma's voor culturele vorming, in het bijzonder aan examens in deze betreffende vakken. Ook dit zal zich uiten in een contextueel effect, dat wil zeggen een relatief grote overeenkomst tussen culturele activiteiten die wel, respectievelijk niet aan deze programma's hebben deelgenomen.

Het voorgestelde design zal een exacte kwantificatie van de betekenis van deze drie contexten in termen van variantie-componenten opleveren. De volgende vraag is dan in hoeverre de variantie-componenten kunnen worden vertaald in inhoudelijke variabelen die aangeven wat het is in een betreffende context dat het betreffende effect veroorzaakt.

Wat betreft de context van de familie beschikken we over metingen van het cultureel gedrag van de ouders. Omdat het in dit verband om een controlevariabele gaat, is het niet relevant hierop specifiek in te gaan. Niettemin is het belangrijk aan te tekenen dat het voorgestelde onderzoek ook op dit punt nadere inzichten zal leveren. Het design biedt de mogelijkheid beide siblings

kunnen onderzoeken moet men beschikken over een afzonderlijke meting van intellectuele capaciteiten van leerlingen. We kunnen deze construeren uit eindexamenresultaten wat betreft overige vakken, in het bijzonder waar het verplichte vakken als Nederlands en Engels betreft. Deze cijfers kunnen deels uit de schooladministratie, en deels via de respondenten zelf worden achterhaald. Ook de samenstelling van het vakkenpakket (dat wil zeggen: met welke pakketkeuze de keuze van kunstzinnige vakken samengaat) zelf zal door ons worden geanalyseerd.

- Ganzeboom, H.B.G. Culturele vorming uit en thuis. Voorgaande onderzoeksresultaten, probleemstellingen en hypothesen over effecten van verschillende wijzen van culturele vorming op cultuurdeelname op later leeftijd. In: Kooyman R. (red), *De vergeten participant, amateurkunst, kunsteducatie en kunstparticipatie*, Utrecht/Rijswijk, LOKV/WVC, 1992.
- Ganzeboom, H., P.M. de Graaf. Culturele socialisatie en culturele participatie. Over de invloed van het ouderlijk milieu. In: Verhoeff, R., H.B.G. Ganzeboom (red.) *Cultuur en publiek*, Multidisciplinaire opstellen over de publieke belangstelling voor kunst en cultuur in Nederland. p133-157. Amsterdam, SISWO, 1991.
- Ganzeboom, H.B.G. en F. Haanstra. *Museum en publiek*. Rijswijk, Ministerie van WVC, 1989.
- Ganzeboom, H.B.G. en I. Maas. *Culturele socialisatie en sociale stratificatie*. Een toetsing van de culturele reproductietheorie aan de hand van vijf Nederlandse data bestanden. Paper gepresenteerd op de Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen, 28-29 april 1992, Amsterdam.
- Graaf, P. de. *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen*. Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Psychologie, 1987.
- Groot, A.D. *Begrip van evalueren*. 's-Gravenhage, VUGA, 1986.
- Haanstra, F. en M. van der Kamp, Kunstzinnige Vorming: alleen voor meisjes? In: *Beeldende Vorming*, 1978, (94), 1, 21-24.
- Haanstra, F., P. Godefrooij en P. Hartogs. *Ontmoetingen van schrijvers met lezers*. Amsterdam, SCO, 1982.
- Haanstra, F., J.K. Koppen, J.D. Oostwoud Wijdenes. *De samenhang onderwijsberoepspraktijk in de sector van de beeldende kunsten*. SCO, Amsterdam. Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1987.
- Haanstra, F., W. Oud en A. Veen. *De samenwerking tussen voortgezet onderwijs en culturele instellingen*. Amsterdam, SCO, 1988.
- Hermans, P. en D. Schönau, Beursberichten, de kwantitatieve ontwikkeling van de beeldende vakken. In: *Beeldende vorming*, 1986 (102), 3, 2-4.
- Heuberger, R. *Beeldende vakken en muziek vluchtvakken? Wie ervoor kiest weet wel beter*. Scriptie voor het doctoraalexamen Interdisciplinaire Studierichting Onderwijskunde. Nijmegen, KUN, 1987.
- Jager, H. de. *Cultuuroverdracht en concertbezoek*. Leiden, Stenfert Kroese (dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht), 1967.

BIJLAGE 1

Eindexameneisen

DE STAATSSECRETARIS VAN ONDERWIJS EN WETENSCHAPPEN

Gelet op artikel 11 van het Besluit eindexamens v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o. (Stb. 1974, 724)*);

De Onderwijsraad gehoord (advies van 24 juli 1978, kenmerk OR/II/640 AVO);

Overwegende dat een technische correctie in de eindexamenprogramma's natuurkunde wenselijk is en dat eindexamenprogramma's m.a.v.o. en h.a.v.o. voor de vakken muziek, tekenen, handvaardigheid I en handvaardigheid II moeten worden vastgesteld;

B E S L U I T:

Artikel I

In de bijlage van de beschikking van 26 oktober 1970, kenmerk AVO 441.542 (Stert. 229)**) worden de programma's natuurkunde eindexamens m.a.v.o., h.a.v.o. en v.w.o. (nieuw) als volgt gewijzigd:

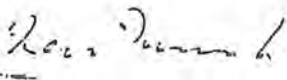
- A. In het onderdeel *Examenstof* wordt de inleidende zinsnede "Bij het schoolonderzoek en bij het schriftelijk examen m.a.v.o.-4 (natuur- en scheikunde I) en m.a.v.o.-3 (natuurkundedeel van natuur- en scheikunde) wordt van de kandidaten verwacht, dat zij:" gelezen: Bij het schoolonderzoek en bij het schriftelijk examen m.a.v.o.-3 (natuurkunde deel van natuur- en scheikunde), m.a.v.o.-4 (natuur- en scheikunde), h.a.v.o. (natuurkunde) en v.w.o. (natuurkunde) wordt van alle kandidaten verwacht, dat zij:
- B. In hetzelfde onderdeel wordt de zinsnede "Bij het schoolonderzoek en bij het schriftelijk examen h.a.v.o. (natuurkunde) wordt van de kandidaten *bovendien* verwacht, dat zij:" gelezen: Bij het schoolonderzoek en bij het schriftelijk examen h.a.v.o. en v.w.o. wordt van de kandidaten *bovendien* verwacht, dat zij:
- C. In het onderdeel *Uitwerking* worden de opschriften boven de uitgewerkte examenstof als volgt opnieuw vastgesteld:
- Voor alle kandidaten (in de plaats van: m.a.v.o.-3),
  - Bovendien voor m.a.v.o.-4, h.a.v.o.- en v.w.o.-kandidaten (in de plaats van: m.a.v.o.-4),
  - Daarenboven voor h.a.v.o.- en v.w.o.-kandidaten (in de plaats van: h.a.v.o.) en
  - Voorts voor v.w.o.-kandidaten (in de plaats van: v.w.o.).

Artikel II

Aan de in artikel I genoemde bijlage worden de vier in de bijlage dezes opgenomen eindexamenprogramma's m.a.v.o. en h.a.v.o. in de vakken muziek, tekenen, handvaardigheid I en handvaardigheid II toegevoegd.

Artikel III

Deze beschikking, die met de toelichting en de bijlage in de Nederlandse Staatscourant zal worden bekend gemaakt, treedt in werking met ingang van 1 augustus 1978.

(drs. K. de Jong Ozn)

*) Laatstelijk gewijzigd bij het Koninklijk besluit van 8 maart 1978 (Stb. 126)

**) Laatstelijk gewijzigd bij de beschikking van 17 juli 1978, kenmerk VO/AV/J 648.440 (Stert. 150).

MINISTERIE VAN ONDERWIJS EN WETENSCHAPPEN

Kenmerk VO/AV 78-27

Datum 10 oktober 1978

Onderwerp

Wijziging en aanvulling eindexamenprogramma's

Groep en
volgnummer

Aan

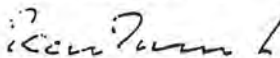
de besturen van de gemeenten en van de rechtspersonen, die een school voor v.w.o., h.a.v.o. en/of m.a.v.o. in stand houden

TER KENNISNEMING AAN:

de rectoren/directeuren van de openbare en bijzondere scholen voor v.w.o., h.a.v.o. en/of m.a.v.o.

Hierbij zend ik U een exemplaar van mijn beschikking dd. heden, kenmerk VO/AV/J 663.839, met toelichting en bijlagen, die binnenkort in de Staatscourant wordt bekend gemaakt. Zij houdt in een redactionele wijziging van de eindexamenprogramma's natuurkunde v.w.o., h.a.v.o.-m.a.v.o. en een vaststelling van eindexamenprogramma's h.a.v.o. en m.a.v.o. voor vier expressievakken.

De staatssecretaris van
onderwijs en wetenschappen,

(drs. K. de Jong Ozn.)

TOELICHTING

De in artikel I vervatte wijziging geeft beter dan de geldende tekst aan dat de uitwerking van de examenstof bij een m.a.v.o.-3-niveau begint en dat vervolgens stapelend de omvang van die stof voor de andere schoolsoorten is bepaald. Uit de huidige tekst zou, ten onrechte, afgeleid kunnen worden, dat voor elke schoolsoort apart uitgewerkte examenstof is vastgesteld.

Nu na afloop van de experimenteerperiode één der vier in de beschikking genoemde expressievakken bij de dagscholen voor h.a.v.o. en m.a.v.o.; zij het voorlopig nog met mijn toestemming, als eindexamenvak mag worden gekozen, heb ik ter uitvoering van artikel 11 van het Besluit eindexamens v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o. de eindexamenprogramma's voor die vakken vastgesteld. De programma's zijn in samenspel tussen deskundigen uit het onderwijsveld, andere specialisten en de overheid ontwikkeld. Een programma voor het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs zal, als daartoe mede gezien de resultaten van de thans plaatsvindende experimenten aanleiding bestaat, later worden vastgesteld.

PROGRAMMA'S handvaardigheid I eindexamen m.a.v.o. en h.a.v.o.

	Voor alle kandidaten	Bovendien voor m.a.v.o.- en h.a.v.o.-kandidaten	Daarenboven voor h.a.v.o.-kandidaten
<p>I. Examenstof</p> <p>Algemene opmerking: – materialen zijn te onderscheiden in plastische en niet-plastische; – werkwijzen (methoden van werken) zijn: plastisch vormen of modeleren, beeldhouwtechnieken en constructietechnieken; – de ruimtelijke vorm komt tot stand afhankelijk van de gekozen problematiek; – accenten kunnen liggen op de vormgeving, het overbrengen van een persoonlijke uiting, het weergeven van de omgeving of de functionaliteit, dan wel op een combinatie van deze aspecten.</p>	<p>a. Begrip en vaardigheid met betrekking tot het kiezen van passende driedimensionale beelden en vormen, om problemen op te lossen en de praktische uitvoering ervan.</p> <p><i>TOELICHTING: Met betrekking tot ruimtelijk vormgeven moeten worden onderscheiden:</i> - materialen, – methoden van werken, – de ruimtelijke vorm als oplossing van de probleemstelling.</p> <p>OPMERKING: De kandidaat moet bekend zijn met enige aspecten van ruimtelijk vormgeven en in staat zijn die op juiste wijze daadwerkelijk toe te passen.</p> <p>b. Vaardigheid in het verwoorden van problemen die door twee- en/of driedimensionale beelden en vormen worden weergegeven.</p> <p><i>TOELICHTING: Van de kandidaat wordt verwacht dat hij beeldend werk van kunstenaars, ambachtelijke en industriële vormgevers en architecten kan analyseren en een onderzoek kan instellen naar de samenhang van het werk en de betekenis.</i></p> <p>OPMERKING: De kandidaat moet problemen onder woorden kunnen brengen, die door een twee- en/of drie-dimensionale vorm zijn weergegeven, zowel voor wat zijn eigen werk betreft, als het werk van anderen (beeldende kunstenaars, vormgevers, architecten, e.d.).</p>	<p>OPMERKING (vervolg): Van de kandidaat wordt verlangd dat hij de problematiek voor hemzelf en anderen duidelijk maakt door deze in een driedimensionale vorm samen te vatten.</p>	<p><i>TOELICHTING (vervolg): Van de kandidaat wordt bovendien verwacht dat hij een onderzoek kan instellen naar de maker, de tijd waarin het werk is ontstaan en relaties met andere kultuuruitingen.</i></p>

Handvaardigheid I			
	Voor alle kandidaten	Bovendien voor m.a.v.o.-4- en h.a.v.o.-kandidaten	Daarenboven voor h.a.v.o.-kandidaten
	<p>c. Kennis van en inzicht in de geschiedenis van de beeldende kunst.</p> <p><i>TOELICHTING: De vragen worden gesteld naar aanleiding van de kunst van de 19e en 20e eeuw betreffende de beeldende, ambachtelijke en industriële vormgeving en de bouwkunst.</i></p>	<p>d. Vaardigheid om problemen te onderkennen en inzicht te tonen in hun mogelijke oplossingen.</p> <p><i>TOELICHTING: Van de kandidaat wordt verlangd dat hij initiatieven ontwikkelt om te komen tot het formuleren van problemen die nauw samenhangen met zijn leefwereld.</i></p>	<p><i>TOELICHTING (vervolg): Voorts wordt van de kandidaat verwacht dat hij vergelijkingen kan maken met kunst uit de middeleeuwen vanaf het Romaans en uit de nieuwe tijd, voor zover deze relevant zijn voor de kunst van de 19e en 20e eeuw.</i></p>
<p>Schoolonderzoek</p> <p>en aanzien van het werk in de kandidaat kunnen worden verlangd: een mondelinge toelichting, een schriftelijke toelichting, een werkverslag, eventueel met toelichtende tekeningen en foto's.</p>	<p>m.a.v.o.-3</p> <p>Hetschoolonderzoekstrekt zich uit over de punten a en b van de examenstof, met dien verstande dat punt b uitsluitend de verantwoording van het ruimtelijk werk van de kandidaat betreft.</p>	<p>m.a.v.o.-4</p> <p>Hetschoolonderzoekstrekt zich uit over de punten a, b en d van de examenstof met dien verstande dat punt b uitsluitend de verantwoording van het ruimtelijk werk van de kandidaat betreft.</p>	<p>h.a.v.o.</p> <p>Hetschoolonderzoekstrekt zich uit over de gehele examenstof met dien verstande dat de punten b, c en e uitsluitend de verantwoording van het ruimtelijk werk van de kandidaat betreft.</p>
			<p>e. Kennis van en inzicht in de geschiedenis van de cultuur voor zover deze nodig is om tot beschouwing van beelden en vormen te komen.</p>

Handvaardigheid I

3. Schriftelijk examen	m.a.v.o.-3	m.a.v.o.-4	h.a.v.o.
<p>De vragen en opdrachten worden gesteld onderscheidenlijk gegeven aan de hand van verstrekt beeldmateriaal.</p> <p>Het beeldmateriaal bestaat uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> - een gedeelte waarin verschillende beeldende oplossingen van probleemstellingen en/of thema's uit de twee- en driedimensionale vakgebieden moeten worden besproken, en - een gedeelte waarin specifieke beelden uit het driedimensionale vakgebied aan de orde komen. Dit deel beperkt zich niet tot de beeldhouwkunst, maar kan ook gemodelleerde, geconstrueerde, gegoten en keramische producten en functionerende werkvormen uit het vakgebied handenarbeid omvatten. 	<p>Het schriftelijk examen omvat een onderzoek naar begrip, inzicht en kennis op het terrein van de kunstbeschouwing en de kunstgeschiedenis.</p> <p>Het omvat de punten b en c van de examenstof en wordt afgenomen in één zitting.</p>	<p>Het schriftelijk examen omvat een onderzoek naar begrip, inzicht en kennis op het terrein van de kunstbeschouwing en de kunstgeschiedenis.</p> <p>Het omvat de punten b en c van de examenstof en wordt afgenomen in één zitting.</p>	<p>Het schriftelijk examen omvat een onderzoek naar begrip, inzicht en kennis op het terrein van de kunstbeschouwing, gesteund door kunst- en cultuurgeschiedenis.</p> <p>Het omvat de punten b, c en e van de examenstof en wordt afgenomen in één zitting.</p>
<p>4. Duur van het schriftelijk examen</p>	<p>2 uur</p>	<p>2 uur</p>	<p>2½ uur</p>

PROGRAMMA'S muziek eindexamens m.a.v.o. en h.a.v.o.

A. Omschrijving van de examenstof	Voor alle kandidaten	Bovendien voor m.a.v.o.-4- en h.a.v.o.-kandidaten	Daarenboven voor h.a.v.o.-kandidaten
1. De vaardigheid in het musiceren	<p>Het vocaal en instrumentaal musiceren, individueel en in groepsverband.</p> <p><i>TOELICHTING.</i> Het musiceren omvat het uitvoeren van een aantal liederen, liedbewerkingen, canons, speelstukken en klankspelen.</p>		<p><i>TOELICHTING (vervolg).</i> De werken dienen uit verschillende tijden te komen, waarbij ten minste enkele voorbeelden uit eigen tijd worden gekozen.</p>
2. De luistervaardigheid	<p>a. Het herkennen, onderscheiden en benoemen van elementen uit de algemene muzikleer.</p> <p><i>TOELICHTING.</i> De volgende opdrachten kunnen b.v. worden verwacht: het herkennen, onderscheiden en benoemen van een ritmisch gegeven, een maatsoort, een opmaat, het dynamisch verloop van een compositie, tempo-aanduidingen, homofonie en polyfonie.</p> <p>b. Het herkennen van de gebruikelijke muziekinstrumenten, zangstemmen en combinaties daarvan.</p>	<p>c. Het herkennen van muzikale structuren.</p> <p><i>TOELICHTING.</i> Dit onderdeel blijft beperkt tot: melodische relaties in de zinsbouw, twee- en driestemmige lieduorm, Franse rondo, canon, fuga-expositie.</p>	<p><i>TOELICHTING (vervolg).</i> De volgende opdrachten kunnen b.v. worden verwacht: het herkennen, onderscheiden en benoemen van een maatwisseling, een tempo, een tempo-wijziging, orgelpunt, sequens en toonsoorten (majeur en mineur).</p> <p>d. Het analyseren van muzikale structuren.</p> <p><i>TOELICHTING.</i> De analyse kan betrekking hebben op melodische relaties in de zinsbouw, dansvormen, rondo, liederen, chaconne, variatie, concerteerende en symfonische vormen, canon, fuga-expositie, recitatief en aria.</p>

A. Omschrijving van de examenstof	Voor alle kandidaten	Bovendien voor m.a.v.o.-4- en h.a.v.o.-kandidaten	Daarenboven voor h.a.v.o.-kandidaten
<p>3. Het muzikaal voorstellingsvermogen.</p>	<p>a. Het noteren van klinkende voorbeelden.</p> <p><i>TOELICHTING. Het noteren omvat mede het invullen van ontbrekende noten in een gegeven melodie of ritme.</i></p> <p>b. Het improviseren van een melodie of een ritme.</p>	<p><i>TOELICHTING (vervolg). Het noteren omvat ook het noteren van een ritme.</i></p> <p>c. Het interpreteren van klinkende voorbeelden.</p> <p>d. Het onvoorbereid zingen of spelen van een eenvoudige melodie.</p>	<p><i>TOELICHTING (vervolg). Het noteren omvat ook het noteren van een eenvoudig 1-stemmig dictee.</i></p> <p>e. Het onvoorbereid spelen van een melodie.</p> <p>f. Het onvoorbereid treffen van een melodie.</p> <p>g. Het identificeren van klinkende voorbeelden.</p>
<p>4. De kennis van en het inzicht in de muziek-geschiedenis.</p>	<p>a. Het vertrouwd zijn met een zelfgekozen onderwerp uit de muziekgeschiedenis.</p> <p><i>TOELICHTING. De muzikale en muziekhistorische aspecten dienen voorop te staan. Culturele en maatschappelijke aspecten kunnen een belangrijk gegeven zijn.</i></p>	<p>b. Het historisch kunnen plaatsen van muziekvoorbeelden uit verschillende tijden.</p> <p><i>TOELICHTING. De kennis van muziekhistorische verschijnselen kan beperkt blijven tot een bepaald aspect, b.v. het gebruik van instrumenten.</i></p>	<p>c. Het historisch kunnen plaatsen van instrumentale en vocale combinaties.</p> <p><i>TOELICHTING. De aan de orde komende onderdelen dienen uit verschillende perioden te zijn en in relatie te staan tot mu-</i></p>

A. Omschrijving van de examenstof	Voor alle kandidaten	Bovendien voor m.a.v.o.-4- en h.a.v.o.-kandidaten	Daarenboven voor h.a.v.o.-kandidaten
<p>B. Schoolonderzoek</p> <p>C. Schriftelijk examen. Het schriftelijk examen wordt aan de hand van auditief en visueel aangeboden muziekteksten of muzikale fragmenten afgenomen in één zitting.</p> <p>D. Duur van het schriftelijk examen.</p>	<p>m.a.v.o.-3</p> <p>Het schoolonderzoek omvat ten minste:</p> <ul style="list-style-type: none"> - onderdeel 1 van de examenstof, - onderdeel 3b van de examenstof en - onderdeel 4a van de examenstof. <p>Het schriftelijk examen omvat:</p> <ul style="list-style-type: none"> - onderdeel 2a van de examenstof, - onderdeel 2b van de examenstof en - onderdeel 3a van de examenstof. <p>2 uur</p>	<p>m.a.v.o.-4</p> <p>Het schoolonderzoek omvat ten minste:</p> <ul style="list-style-type: none"> - onderdeel 1 van de examenstof, - onderdeel 3c van de examenstof, - onderdeel 3d van de examenstof, - onderdeel 4a van de examenstof en - onderdeel 4b van de examenstof. <p>Het schriftelijk examen omvat:</p> <ul style="list-style-type: none"> - onderdeel 2a van de examenstof, - onderdeel 2b van de examenstof, - onderdeel 2c van de examenstof, - onderdeel 3a van de examenstof, - onderdeel 3c van de examenstof. <p>2 uur</p>	<p><i>ziek die bij de kandidaat bekend verondersteld mag worden. Het belangrijkste criterium is dat de kandidaat in staat is de eigen taal en functie van een compositie te doorgronden. Daarvoor zal hij primair zijn kennis van de muziekgeschiedenis hanteren, maar de maatschappelijke en culturele context zal bij zijn beschouwingen een belangrijke rol dienen te spelen.</i></p> <p>h.a.v.o.</p> <p>Het schoolonderzoek omvat ten minste:</p> <ul style="list-style-type: none"> - onderdeel 1 van de examenstof, - onderdeel 3b van de examenstof, - onderdeel 3e van de examenstof, - onderdeel 3f van de examenstof en - onderdeel 4 van de examenstof. <p>Het schriftelijk examen omvat:</p> <ul style="list-style-type: none"> - onderdeel 2a van de examenstof, - onderdeel 2b van de examenstof, - onderdeel 2d van de examenstof, - onderdeel 3a van de examenstof, - onderdeel 3g van de examenstof en - onderdeel 4c van de examenstof. <p>2½ uur</p>

PROGRAMMA'S tekenen eindexamen m.a.v.o. en h.a.v.o.

	Voor alle kandidaten	Bovendien voor m.a.v.o.-4- en h.a.v.o.-kandidaten	Daarenboven voor h.a.v.o.-kandidaten
1. Eindexamen	<p>Uit het examen dient te blijken dat de kandidaat:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kennis heeft van de beeldende verschijnselen, - inzicht heeft in de geschiedenis van de beeldende kunst, - het vermogen bezit tot het beschouwen van getoonde beelden en vormen. <p>OPMERKING: Onder beschouwen van beelden en vormen wordt verstaan het kritisch onderzoek naar vorm, inhoud en functie ervan.</p>		<p>Uit het examen dient daarenboven te blijken dat de kandidaat:</p> <ul style="list-style-type: none"> - inzicht heeft in de geschiedenis van de cultuur, - inzicht heeft in de relaties tussen verschillende kultuuruitingen.
2. Examenstof	<p>a. De kennis, het inzicht en de vaardigheid om voor problemen beeldende oplossingen in het platte vlak te vinden.</p> <p><i>TOELICHTING: Van de m.a.v.o.-3-kandidaat wordt voornamelijk verwacht: vaardigheid in het vinden van beeldende oplossingen in het platte vlak voor gestelde problemen.</i></p> <p>b. Het vermogen tot vormgeven in het platte vlak, waarbij onderscheid gemaakt wordt in drie werkvormen met onderscheidenlijk het accent op:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>werkvormen naar de aanschouwing</i> (het werken naar de directe waarneming), - <i>werkvormen naar de voorstelling</i> (het werken naar niet-aanschouwelijke gegevens zoals: verbale gegevens en/of reeds eerder door eigen waarneming 	<p><i>TOELICHTING (vervolg). Van de m.a.v.o.-4-kandidaat wordt een zekere zelfstandigheid verwacht in het onderkennen van problemen en een even grote zelfstandigheid in het vinden van beeldende oplossingen in het platte vlak.</i></p>	<p><i>TOELICHTING (vervolg 2). Van de h.a.v.o.-kandidaat wordt verwacht een grote mate van zelfstandigheid in het onderkennen van problemen en een even grote mate van zelfstandigheid in het vinden van beeldende oplossingen in het platte vlak.</i></p>

	Voor alle kandidaten	Bovendien voor m.a.v.o.-3 en h.a.v.o.-kandidaten	Daar'eboven voor h.a.v.o.-kandidaten
<p>3. Schoolonderzoek</p>	<p>of via foto, reproductie, film, reclame, e.d. voor- gevormde beelden), of - <i>functionerende werk- vormen</i> (werkvormen waarbij relaties kunnen worden gelegd met werk- vormen uit andere vakge- bieden en andere media, zoals geluid, licht, bewe- ging, drama, e.d.).</p> <p>OPMERKING: Combina- ties van de drie hierboven genoemde werkvormen zijn uiteraard mogelijk.</p> <p>c. Het vermogen tot be- schouwing van twee- en drie-dimensionale beelden en vormen en de vaardig- heid deze beschouwing te verwoorden.</p> <p>d. De kennis van en het in- zicht in de geschiedenis van de beeldende kunst.</p> <p><i>TOELICHTING: Kunstge- schiedenis is hier niet be- doeld als een zelfstandig vakgebied: kennis van en inzicht in stijlen, stromin- gen en hun kenmerken, alsmede dateringen wor- den vereist voor zover no- dig voor de verdieping van de beschouwing.</i></p> <p>m.a.v.o.-3</p> <p>Het schoolonderzoek om- vat de onderdelen a, b en c van de examenstof, met dien verstande dat bij on- derdeel c de beschouwing uitsluitend het eigen beel- dend werk van de kandi- daat betreft.</p>	<p>m.a.v.o.-4</p> <p>Het schoolonderzoek om- vat de onderdelen a, b en c van de examenstof met dien verstande dat bij on- derdeel c de beschouwing uitsluitend het eigen beel- dend werk van de kandi- daat betreft.</p>	<p>e. De kennis van en het in- zicht in de geschiedenis van de cultuur voor zover nodig om tot beschouwing van beelden en vormen te komen.</p> <p>h.a.v.o.</p> <p>Het schoolonderzoek om- vat de onderdelen a, b, c, d en e van de examenstof met dien verstande dat bij de onderdelen c, d en e de beschouwing uitsluitend het eigen beeldend werk van de kandidaat betreft.</p>

	m.a.v.o.-3	m.a.v.o.-4	h.a.v.o.
4. Schriftelijk examen	<p>De vragen en/of opgaven worden gesteld aan de hand van beeldmateriaal uit de periode van 1800 tot heden.</p> <p>Het schriftelijk examen omvat de onderdelen c en d van de examenstof en wordt afgenomen in één zitting.</p> <p>OPMERKING: Het beeldmateriaal bestaat uit: — een gedeelte waarin verschillende beeldende oplossingen van een probleem of thema uit de twee- en drie-dimensionale vakgebieden moeten worden besproken; — een gedeelte waarin specifieke beelden uit het twee-dimensionale vakgebied aan de orde komen. Dit deel beperkt zich niet tot schilderkunst, maar kan ook tekeningen, grafische produkten en functionerende werkvormen uit het vakgebied omvatten.</p>	<p>De vragen en/of opgaven worden gesteld aan de hand van beeldmateriaal uit de periode van 1800 tot heden.</p> <p>Het schriftelijk examen omvat de onderdelen c en d van de examenstof en wordt afgenomen in één zitting.</p> <p>OPMERKING: Het beeldmateriaal bestaat uit: — een gedeelte waarin verschillende beeldende oplossingen van een probleem of thema uit de twee- en drie-dimensionale vakgebieden moeten worden besproken; — een gedeelte waarin specifieke beelden uit het twee-dimensionale vakgebied aan de orde komen. Dit deel beperkt zich niet tot schilderkunst, maar kan ook tekeningen, grafische produkten en functionerende werkvormen uit het vakgebied omvatten.</p>	<p>De vragen en/of opgaven worden gesteld aan de hand van beeldmateriaal uit de periode vanaf het Romaans tot heden.</p> <p>Het schriftelijk examen omvat de onderdelen c, d en e van de examenstof en wordt afgenomen in één zitting.</p> <p>OPMERKING: Het beeldmateriaal bestaat uit: — een gedeelte waarin verschillende beeldende oplossingen van een probleem of thema uit de twee- en drie-dimensionale vakgebieden moeten worden besproken; — een gedeelte waarin specifieke beelden uit het twee-dimensionale vakgebied aan de orde komen. Dit deel beperkt zich niet tot schilderkunst, maar kan ook tekeningen, grafische produkten en functionerende werkvormen uit het vakgebied omvatten.</p>
5. Duur van het schriftelijk examen	2 uur	2 uur	2½uur

PROGRAMMA'S handvaardigheid II examen m.a.v.o. en h.a.v.o.

	Voor alle kandidaten	Bovendien voor m.a.v.o.-4- en h.a.v.o.-kandidaten	Daarenboven voor h.a.v.o.- kandidaten
1. Examenstof	<p>a. Inzicht en vaardigheid om problemen in twee- en/of drie-dimensionale textiele beelden op te lossen en de praktische uitvoering daarvan.</p> <p><i>TOELICHTING: Onder vormgeven in textiel in twee- en drie-dimensionale beelden en vormen worden verstaan de oplossingen die betrekking hebben op beeldende middelen als kleur, vorm, lijn, vlak, compositie, ritme, contrast, ruimte, licht, e.d., die met textiele materialen in de geëigende technieken gerealiseerd worden.</i></p> <p>OPMERKING: Van de kandidaat wordt verwacht dat hij zich aan de hand van verbale en visuele informatie beeldend kan uitdrukken in textiel. Hierbij wordt aangenomen dat hij bekend is met de aspecten van de volgende drie textiele werkvormen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - werkvormen die stoffen doen ontstaan; - werkvormen die stoffen bewerken en - werkvormen die stoffen bewerken tot textiele constructies, waaronder kleding en gebruikstextiel. <p>b. Inzicht en vaardigheid in het beschouwen van twee- en drie-dimensionale beelden en vormen en het vermogen deze beschouwing te verwoorden.</p> <p><i>TOELICHTING: De beschouwing heeft zowel betrekking op het werk van de kandidaat zelf als op het werk van anderen, als beeldende kunstenaars, vormgevers, architecten, enz.</i></p>		

	Voor alle kandidaten	Bovendien voor m.a.v.o.-+ en h.a.v.o.-kandidaten	Daarenboven voor h.a.v.o.-kandidaten
	<p>c. Kennis van en inzicht in de geschiedenis van de beeldende kunst, voor zover nodig om tot beschouwing van beelden en vormen te komen.</p>	<p>d. De vaardigheid om problemen te onderkennen en inzicht te tonen in hun mogelijke oplossingen.</p> <p><i>TOELICHTING: Van de kandidaat wordt verlangd dat hij initiatieven ontwikkelt om te komen tot verheldering van gestelde problemen die nauw aansluiten bij zijn leef- en gevoelswereld.</i></p>	
2. Schoolonderzoek	<p>m.a.v.o.-3</p> <p>Het schoolonderzoek strekt zich uit over de onderdelen a en b van de examenstof, met dien verstande dat onderdeel b uitsluitend wordt geëxamineerd voor zover het de verantwoording van het textiele werk van de kandidaat betreft.</p>	<p>m.a.v.o.-4</p> <p>Het schoolonderzoek strekt zich uit over de onderdelen a, b en d van de examenstof, met dien verstande dat onderdeel b uitsluitend wordt geëxamineerd voor zover het de verantwoording van het textiele werk van de kandidaat betreft.</p>	<p>h.a.v.o.</p> <p>Het schoolonderzoek strekt zich uit over de gehele examenstof, met dien verstande dat de onderdelen b, c en e uitsluitend worden geëxamineerd voor zover het de verantwoording van het textiele werk van de kandidaat betreft.</p>
3. Schriftelijk examen. Het schriftelijk examen wordt afgenomen in één zitting. Het omvat een algemeen gedeelte (vragen en/of opgaven over beeldende, ambachtelijke en industriële vormgeving en de bouwkunst) en een	<p>Het schriftelijk examen strekt zich uit over de onderdelen b en c van de examenstof.</p> <p>UITVOERING: Uit beantwoording van een aantal vragen en/of uitvoering van een aantal opdrachten naar aanleiding van ver-</p>	<p>Het schriftelijk examen strekt zich uit over de onderdelen b en c van de examenstof.</p>	<p>Het schriftelijk examen strekt zich uit over de onderdelen b, c en e van de examenstof.</p> <p>UITVOERING (vervolg) Uit beantwoording van een aantal vragen en/of uitvoering van een aantal opdrachten naar aanleiding</p>

	m.a.v.o.-3.	m.a.v.o.-4	h.a.v.o.
<p>specifiek gedeelte met vragen en/of opgaven over twee- en drie-dimensionale beeldverschijnselen van de textiele kunst en vormgeving.</p> <p>Dit specifieke gedeelte kan onder meer omvatten:</p> <ul style="list-style-type: none"> - textiele vormgeving in interieur en exterieur, - mode en accessoires, - weefsels - borduursels, - textiele objecten, - gebruikstextiel.	<p>strekt beeldmateriaal betrekking hebbend op de 19e en 20e eeuw, moet blijken dat de kandidaat kennis heeft van algemeen beeldende en vakspecifieke beeldende verschijnselen.</p>		<p>van verstrekt beeldmateriaal betrekking hebbend op de Middeleeuwen te beginnen bij het Romaans en op de nieuwe tijd, voor zover dit relevant is voor de beeldende verschijnselen van de 19e en 20e eeuw, moet blijken dat de kandidaat inzicht heeft in de beeldende cultuur en begrip toont voor de relatie tussen de verschillende cultuuruitingen.</p>
<p>4. Duur van het schriftelijk examen</p>	<p>2 uur</p>	<p>2 uur</p>	<p>2½uur</p>

BIJLAGE 2

Vragenlijst scholieren

Bijlage bij brief d.d. 9 maart 1992

Informatie ten behoeve van het onderzoek naar 'Het effect van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs op latere cultuurparticipatie'.

U kunt de vragen beantwoorden door een cijfer te omcirkelen en een vierkantje aan te kruisen. Wilt u waar mogelijk ook de open vragen beantwoorden?

1. Wilt u de naam en het adres van de school vermelden?

Naam van de school.....

Adres.....

Postcode/plaats.....

Telefoon.....

2. Wat is uw naam en functie?

Invuller van deze vragenlijst.....

Functie .....

3. Waren er op uw school of haar voorgangers eindexamens voor de vakken tekenen, handenarbeid, textiele werkvormen en/of muziek in de periode 1976/1977 tot en met 1984/1985?

1. nee

2. ja (ga door naar vraag 4)

Indien u 'nee' heeft aangekruist hoeft u de volgende vragen niet te beantwoorden. Wilt u de vragenlijst wel aan ons terugsturen?

4. Is de school in principe bereid om mee te werken aan het hoofdonderzoek?

NB. Het hoofdonderzoek zal naar verwachting in 1993 kunnen starten.

1. nee, omdat .....

.....

.....

.....

2. ja

Zo ja, welke medewerker van de school is bereid om contactpersoon voor dit onderzoek te zijn?

Naam.....

Functie.....

5. Wat is het schooltype van de school?

1. scholengemeenschap met:

lbo, namelijk .....(schooltype)

mavo

havo

vwo, namelijk .....(schooltype)

2. categorale lbo, namelijk: lhno lto leao

3. categorale mavo

4. categorale havo

5. categorale vwo, namelijk: atheneum gymnasium

6. Wat is de signatuur van de school?

1. Rooms Katholiek

2. Protestants Christelijk

3. Openbaar

4. Algemeen Bijzonder

7. Is uw school ontstaan uit een fusie met scholen voor voortgezet onderwijs ná schooljaar 1976/1977

1. nee, deze school bestond al onder deze naam in 1976/1977

2. ja, er heeft een fusie plaatsgevonden in ..... (jaartal)

tussen de volgende scholen:*

.....
 .....
 .....

* s.v.p. namen en schooltypen van de scholen vermelden

8. In welke schooljaren zijn de volgende eindexamens op uw school of haar voorgangers voor het eerst afgenomen?

lbo   mavo   havo   vwo

(s.v.p jaartal invullen)

1. Teken en in	----	----	----	----
2. Handenarbeid in	----	----	----	----
3. Textiele werkvormen in	----	----	----	----
4. Muziek in	----	----	----	----
5. Anders nl. _____ in	----	----	----	----

* Voor het lbo zijn er geen centraal schriftelijke examens;
 schoolexamens zijn hier van toepassing

9. Beschikt de school over toenmalige adressen van oud-leerlingen (het eigen of het ouderlijk adres) van de eindexamenkandidaten voor de bij vraag 9 genoemde vakken in de volgende schooljaren?

	ja, van examenkandidaten voor:				NEE	G e e n examen
1976/1977	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐	☐
1977/1978	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐	☐
1978/1979	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐	☐
1979/1980	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐	☐
1980/1981	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐	☐
1981/1982	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐	☐
1982/1983	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐	☐
1983/1984	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐	☐
1984/1985	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐	☐

10. Beschikt de school over toenmalige adressen van jaargenoten van de hiervoor genoemde eindexamenkandidaten (het eigen of het ouderlijk adres) in de volgende schooljaren?

	Ja, voor de schooltypen:				Nee
1976/1977	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐
1977/1978	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐
1978/1979	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐
1979/1980	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐
1980/1981	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐
1981/1982	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐
1982/1983	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐
1983/1984	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐
1984/1985	☐ lbo	☐ mavo	☐ havo	☐ vwo	☐

11. *Op welke wijze zijn de adressen van oud-leerlingen geregistreerd? (meerdere antwoorden mogelijk)*

NB. Voor de onderzoekers is het van belang om een inschatting te maken van de werkzaamheden die uitgevoerd moeten worden om de gegevens uit het archief in kaart te kunnen brengen. Wij denken aan de systematiek van leerlinggegevens b.v. alfabetisch, per jaar, per examenvak, of per klas.

- adressen zijn alfabetisch geordend
- adressen zijn gekoppeld aan eindexamenpakketten
- adressen zijn vermeld in klasselijsten
- vakdocenten hebben adressenlijsten van examenkandidaten
- anders, nl. ....

12. Is het mogelijk om, bijvoorbeeld op basis van het archief van de school zoals schoolkranten, verslagen etc., te achterhalen welke culturele activiteiten voor de leerlingen zijn georganiseerd in de periode 1976/1977 tot en met 1984/1985.

Hierbij is te denken aan educatieve tentoonstellingen, aan schoolconcerten, en/of aan theatervoorstellingen. Het gaat ook om andere voor de school belanghebbende culturele activiteiten.

- er zijn géén culturele activiteiten voor de leerlingen geweest in de genoemde perioden
- er zijn wel culturele activiteiten geweest; in het archief van de school is echter geen informatie over deze activiteiten te vinden
- er zijn wel culturele activiteiten geweest; in het archief van de school is hierover wél informatie te vinden
- anders, namelijk.....

13. Voor welke leerlingen werden de culturele activiteiten georganiseerd?
(meerdere antwoorden mogelijk)
- er waren verplichte activiteiten voor alle leerlingen
  - er waren vrijwillige activiteiten voor alle leerlingen
  - er waren verplichte activiteiten voor examenkandidaten voor de vakken tekenen, handenarbeid, textiele werkvormen en/of muziek.
  - er waren vrijwillige activiteiten voor examenkandidaten voor de vakken tekenen, handenarbeid, textiele werkvormen en/of muziek
  - anders, namelijk .....
14. Zijn er medewerkers en/of oud-medewerkers van de school die informatie kunnen geven over de lesprogramma's ter voorbereiding van de examens en/of over de culturele activiteiten, die plaats vonden in de periode 1976/1977 tot en met 1984/1985
- nee
  - ja, namelijk.....

Hartelijk dank voor het beantwoorden van de vragen!

BIJLAGE 3

Vragenlijst pilotsurvey

EVALUATIEFORMULIER

Katholieke *Universiteit* Nijmegen

VRAGENLIJST M

NAAM INTERVIEWER: _____

Wanneer heeft het uiteindelijke gesprek plaatsgevonden?

Datum:

Tijdstip begin:

Tijdstip einde:

Hoe verliep het gesprek?

Waren er bepaalde vragen die moeilijkheden opleverden? Zo ja, welke en waarom?

—
—
—

MUSEUMBEZOEK

respondentnummer: _ _ _ _

1. DE EERSTE VRAGEN GAAN OVER MUSEUMBEZOEK. BENT U OOIT IN UW LEVEN NAAR EEN VAN DE VOLGENDE ZAKEN GEWEEST?

	nee:	ja:
- oude opgravingen (bijv: hunebedden)	1	2
- kastelen	1	2
- oude kerkgebouwen	1	2
- oude stadjes (binnen- en buitenland)	1	2
- museums	1	2 (Wanneer nooit naar een museum geweest, doorgaan naar vraag 9)

**2. WILT U AANGEVEN WELKE VAN DE SOORTEN MUSEA DIE IK GA NOEMEN WEL EENS DOOR U ZIJN BEZOCHT?
De soorten musea zonodig toelichten!**

	nee:	ja:
- openluchtmuseums (oude huisjes, waterwerken e.d)	1	2
- scheepvaartmuseums	1	2
- volkenkundige museums (andere culturen)	1	2
- oudheidkamers (authentiek ingerichte oude monumenten)	1	2
- natuurmuseums (dieren, fossielen, planten)	1	2
- museums voor natuurkunde en techniek	1	2
- historische museums (geschiedenis, archeologie)	1	2
- museums voor oude kunst	1	2
- museums voor moderne kunst	1	2
- museums met specifiek onderwerp (bijv. speelgoed, politie-, belasting-, kostuum-, of klokkenmuseum)	1	2

3. DE LAATSTE KEER DAT U NAAR EEN MUSEUM GEWEEST BENT, OM WAT VOOR SOORT MUSEUM GING HET TOEN?

- 1 openluchtmuseum
- 2 scheepvaartmuseum
- 3 volkenkundige museum
- 4 oudheidkamer
- 5 natuurmuseum
- 6 museum voor natuurkunde en techniek
- 7 historische museum
- 8 museum voor oude kunst
- 9 museum voor moderne kunst
- 10 museum met specifiek onderwerp (bijv. speelgoed, politie-, belasting-, kostuum-, of klokkenmuseum)

4. HOE LANG IS HET GELEDEN DAT U VOOR HET LAATST EEN MUSEUM OF EEN TENTOONSTELLING IN EEN MUSEUM HEBT BEZOCHT?

- 6 nog geen maand geleden
- 5 een maand tot een half jaar geleden
- 4 een half tot een jaar geleden
- 3 een jaar tot twee jaar geleden (door naar vraag 6)
- 2 meer dan twee jaar geleden (door naar vraag 6)
- 1 ik heb nog nooit een museum bezocht (door naar vraag 6)

5. HOE VAAK BENT U IN HET AFGELOPEN JAAR (sinds vorig jaar maart) NAAR EEN MUSEUM GEWEEST?

- 1 geen een keer
- 2 1 of 2 keer
- 3 3 of 4 keer
- 4 5, 6 of 7 keer
- 5 8, 9 of 10 keer
- 6 meer dan 10 keer

6. IK NOEM U EEN LIJSTJE VAN AMSTERDAMSE MUSEA. WILT U AANGEVEN NAAR WELKE VAN DEZE MUSEA U (OOIT) GEWEEST BENT EN ZO JA, HOE LANG GELEDEN DE LAATSTE KEER WAS? (zodig de straat waar het museum zich bevind aangeven)

	nee:	ja:	hoe lang geleden:
- TROPENMUSEUM (Linnaeusstraat)	1	2	___ jaar ___ maanden
- AMSTERDAMS HISTORISCH MUSEUM (Kalverstraat)	1	2	___ jaar ___ maanden
- HET NINT (Nederlands Instituut voor Natuur en Techniek) (Tolstraat)	1	2	___ jaar ___ maanden
- SCHEEPVAARTMUSEUM (Kattenburgerplein)	1	2	___ jaar ___ maanden
- ALLARD PIERSONMUSEUM (Rokin)	1	2	___ jaar ___ maanden
- REMBRANDTHUIS (Jodenbreestraat)	1	2	___ jaar ___ maanden
- JOODS HISTORISCH MUSEUM (J.D.Meijerplein)	1	2	___ jaar ___ maanden
- RIJKSMUSEUM (Museumplein)	1	2	___ jaar ___ maanden
-> (ook) de Rembrandttentoonstelling in 1992	1	2	
- STEDELIJK MUSEUM (Museumplein)	1	2	___ jaar ___ maanden
-> (ook) de Grande Parade in 1984/85	1	2	
- VAN GOGHMUSEUM (Museumplein)	1	2	___ jaar ___ maanden
-> (ook) de Van Goghtentoonstelling in 1990	1	2	

7. HOE OUD WAS U ONGEVEER TOEN U VOOR HET EERST EEN MUSEUM BEZOCHT?

ongeveer ___ jaar (vul 99 in indien de respondent het echt niet meer weet)

8. MET WIE GING U DIE EERSTE KEER NAAR EEN MUSEUM?

- 1 met de lagere school (door naar vraag 10)
- 2 met school voortgezet onderwijs
- 3 met ouders
- 4 met broers en/of zussen of overige familieleden
- 5 met vrienden of kennissen
- 6 alleen

9. BENT U MET DE LAGERE SCHOOLKLAS WEL EENS NAAR EEN MUSEUM GEWEEST?

Wanneer de respondent zich nu pas herinnert dat het eerste museumbezoek met de lagere school was, dan het antwoord bij vraag 8 verbeteren!

- 1 nee (door naar vraag 12)
- 2 ja

10. HOE VAAK BENT U MET EEN LAGERE SCHOOLKLAS NAAR EEN MUSEUM GEWEEST? _____ keer
11. WAT VOOR SOORT MUSEA WERD TOEN BEZOCHT?
- 1 kunstmuseums
  - 2 geen kunstmuseums
  - 3 zowel kunstmuseums als andersoortige museums
12. WERD ER OP DE LAGERE SCHOOL IN DE LES WEL EENS GEPRAAT OVER BEELDDE KUNST EN KUNSTENAARS?
- 1 nee
  - 2 ja
13. BENT U GEÏNTERESSEERD IN BEELDDE KUNST (schilderijen, tekeningen, beelden e.d.)?
- 1 nee
  - 2 ja, maar alleen in oude kunst
  - 3 ja, maar alleen in moderne kunst
  - 4 ja, zowel in oude als in moderne kunst
14. KIJKT U WEL EENS NAAR PROGRAMMA'S OVER KUNST OP DE TELEVISIE (bijvoorbeeld Museumsschatten of documentaires over kunstenaars)?
- 1 nee
  - 2 ja
15. LEEST U WEL EENS BESPREKINGEN VAN KUNSTTENTONSTELLINGEN IN EEN KRANT OF TIJDSCHRIFT?
- 1 nee
  - 2 ja
16. BEZIT U BOEKEN MET REPRODUCTIES VAN KUNSTWERKEN (ook catalogussen) EN ZO JA, HOEVEEL HEBT U DAARVAN?
- 1 nee
  - 2 1 of 2
  - 3 3 tot 5
  - 4 5 tot 10
  - 5 10 tot 50
  - 6 meer dan 50
17. IK LEG U EEN VIERTAL UITSPRAKEN VOOR OVER MODERNE KUNST (abstracte schilderijen en beeldhouwwerken). ZOU U VAN ELKE VAN DEZE UITSPRAKEN WILLEN AANGEVEN OF U HET DAAR MEE EENS BENT?
- a. KUNST IS HEEL BELANGRIJK ALS MIDDEL OM TOT DENKEN AAN TE ZETTEN.
    - 1 niet mee eens   2 mee eens   3 geen mening
  - b. MODERNE KUNST INTERESSEERT ME NIET OMDAT MEESTAL NIET TE ZIEN IS WAT HET VOOR MOET VOORSTELLEN.
    - 2 niet mee eens   1 mee eens   3 geen mening
  - c. ALS IK MODERNE KUNST ZIE, DENK IK VAAK "DAT KAN MIJN KLEINE BROERTJE OOK".
    - 2 niet mee eens   1 mee eens   3 geen mening
  - d. IK KIJK GRAAG NAAR MODERNE KUNST OMDAT DIT VAAK EEN INTERESSANTE VISIE BIEDT OP DE WERELD.
    - 1 niet mee eens   2 mee eens   3 geen mening

CONCERTBEZOEK

18. DE VOLGENDE VRAGEN GAAN OVER MUZIEK. IK NOEM EEN AANTAL SOORTEN MUZIEK. KUNT U ZEGGEN OF U HIER HELEMAAL NIET, EEN BEETJE OF ERG GRAAG NAAR LUISTERT?

	helemaal niet:	een beetje:	favoriete muziek:
- popmuziek	1	2	3
- hardrock, punk, house e.d.	1	2	3
- amusementsmuziek (schlagers e.d.)	1	2	3
- operette	1	2	3
- opera	1	2	3
- volksmuziek	1	2	3
- musical	1	2	3
- harmonie, fanfare	1	2	3
- jazz, blues	1	2	3
- klassieke kamermuziek	1	2	3
- klassieke orkestmuziek	1	2	3
- serieuze muziek van moderne componisten (Webern, Reich ed)	1	2	3
- kerkmuziek	1	2	3
- anders, nl _____	1	2	3

19. HEBT U ZELF GRAMMOFOONPLATEN, BANDEN OF CD'S EN ZO JA HOEVEEL IN TOTAAL?

- 1 geen
- 2 1-10 platen/banden
- 3 11-50 platen/banden
- 4 50-100 platen/banden
- 5 meer dan 100 platen/banden

20. IN WELKE SOORTEN MUZIEK BEZIT U PLATEN/BANDEN/CD'S EN HOEVEEL ONGEVEER? (weinig of veel)?
(nu de antwoordcategorieën niet voorlezen, maar' antwoorden zelf onderbrengen)

	niets:	weinig:	veel:
- popmuziek	1	2	3
- hardrock, punk, house e.d.	1	2	3
- amusementsmuziek (schlagers e.d.)	1	2	3
- operette	1	2	3
- opera	1	2	3
- volksmuziek	1	2	3
- musical	1	2	3
- harmonie, fanfare	1	2	3
- jazz, blues	1	2	3
- klassieke kamermuziek	1	2	3
- klassieke orkestmuziek	1	2	3
- serieuze muziek van moderne componisten	1	2	3
- kerkmuziek	1	2	3
- anders, nl _____	1	2	3

21. HOE VAAK BENT U IN HET AFGELOPEN JAAR (sinds vorig jaar maart) NAAR EEN CONCERT OF MUZIEKUITVOERING GEWEEST?

- 0 geen een keer
- 4 één à twee keer
- 3 drie à vijf keer
- 2 vijf à tien keer
- 1 meer dan tien keer

22. HOE LANG IS HET GELEDEN DAT U VOOR HET LAATST EEN CONCERT OF MUZIEKUITVOERING HEBT BIJGEWOOND?

- 6 nog geen maand geleden
- 5 een maand tot een half jaar geleden
- 4 een half tot een jaar geleden
- 3 een jaar tot twee jaar geleden
- 2 meer dan twee jaar geleden
- 1 ik heb nog nooit een concert of muziekuitvoering bezocht (door naar vraag 30)

23. IN WAT VOOR SOORT INSTELLING VOND DIT CONCERT PLAATS?

- 1 in een grote concertzaal of schouwburg
- 2 in een klein (muziek-)theater
- 3 in een buurt- of wijkcentrum, kerk, café, school of andere speciaal voor dit concert gehuurde gelegenheid

24. KUNT U ZEGGEN OM WAT VOOR EEN CONCERT HET TOEN GING?

- 1 popmuziek
- 2 hardrock, punk, house e.d.
- 3 amusementsmuziek (schlagers e.d.)
- 4 operette
- 5 opera
- 6 volksmuziek
- 7 musical
- 8 harmonie, fanfare
- 9 jazz, blues
- 10 klassieke kamermuziek
- 11 klassieke orkestmuziek
- 12 serieuze muziek van moderne componisten
- 13 kerkmuziek
- 14 anders, nl. _____

25. IK NOEM U DE NAAM VAN EEN AANTAL CONCERTZALEN EN INSTELLINGEN IN AMSTERDAM WAARIN REGELMATIG MUZIKALE UITVOERINGEN WORDEN GEHOUDEN. WILT U AANGEVEN IN WELKE VAN DEZE CONCERTZALEN U OOIT GEWEEST BENT OM EEN MUZIEKUITVOERING BIJ TE WONEN EN HOELANG GELEDEN DE LAATSTE KEER WAS?

	nee:	ja:	hoe lang geleden:
- Muziektheater (Stopera)	1	2	___ jaar ___ maanden
- Concertgebouw, Grote Zaal	1	2	___ jaar ___ maanden
- Concertgebouw, Kleine Zaal	1	2	___ jaar ___ maanden
- Carré	1	2	___ jaar ___ maanden
- Stadsschouwburg	1	2	___ jaar ___ maanden
- de IJsbreker	1	2	___ jaar ___ maanden
- de Beurs van Berlage	1	2	___ jaar ___ maanden

26. HEBT U OOIT EEN UITVOERING VAN KLASSIEKE MUZIEK (INCLUSIEF OPERA, OPERETTE OF EEN BALLEUITVOERING) BIJGEWOOND?

- 1 nee (door naar vraag 30)
- 2 ja

27. HOE OUD WAS U TOEN U VOOR HET EERST EEN KLASSIEK CONCERT BEZOCHT?

ongeveer ___ jaar (vul 99 in indien de respondent het echt niet meer weet)

28. WEET U NOG WELK GENRE KLASSIEKE MUZIEK BIJ UW EERSTE KLASSIEKE CONCERTBEZOEK WERD UITGEVOERD?

- 1 klassieke orkestmuziek
- 2 klassieke kamermuziek
- 3 opera
- 4 operette
- 5 anders, namelijk _____

29 MET WIE GING UW TOEN NAAR DAT EERSTE CONCERT?

- 1 met de lagere school (door naar vraag 31)
- 2 met school voortgezet onderwijs
- 3 met ouders
- 4 met broers en/of zussen of overige familieleden
- 5 met vrienden of kennissen
- 6 alleen

30. BENT U MET DE LAGERE SCHOOLKLAS WEL EENS NAAR EEN CONCERT VAN KLASSIEK MUZIEK GEWEEST?

Wanneer de respondent zich nu pas herinnert dat het eerste concertbezoek met de lagere school was, dan het antwoord bij vraag 29 verbeteren!

- 1 nee (door naar vraag 32)
- 2 ja

31. HOE VAAK GING U MET EEN LAGERE SCHOOLKLAS NAAR EEN KLASSIEK CONCERT?

___ keer

32. WERD ER IN DE HOOGSTE KLASSEN VAN DE LAGERE SCHOOL WEL EENS AANDACHT BESTEED AAN KLASSIEKE MUZIEK (bijvoorbeeld klassieke muziek gedraaid of over gepraat)?

- 1 nee
- 2 ja

33. IN WELKE PLAATS WOONDE U TOEN U 10-12 JAAR WAS?

- 1 in Amsterdam
- 2 ergens anders, namelijk in: _____

Indien de respondent niet in Amsterdam woonde de volgende vraag overslaan en doorgaan met vraag 35 op pagina 12.

~~34~~. OP WELKE AMSTERDAMSE LAGERE SCHOOL HEBT U IN DE HOOGSTE TWEE KLASSEN GEZETEN?

naam lagere school: _____

straat: _____

EERSTE DEEL, ACHTERGRONDKENMERKEN

35. WAT IS MOMENTEEL UW HOOFDBEZIGHEID?

- 1 ik heb een betaalde baan
- 2 ik heb onbetaald werk
- 3 ik ben werkloos
- 5 ik volg nog een opleiding (door naar vraag 39)
- 4 ik ben huisvrouw/man

36. WAT IS/WAS UW BEROEP? (indien werkloos of huisvrouw het vroegere beroep)

beroep: _____

37. GEEFT/GAF U IN DAT BEROEP LEIDING AAN DE WERKZAAMHEDEN VAN ANDEREN EN INDIEN JA AAN HOEVEEL?

- 1 nee
- 2 ja, aan 1 tot 10 mensen
- 3 ja, aan meer dan 10 mensen

38. BENT/WAS U ZELFSTANDIG OF IN LOONDIENTST, BIJ BEDRIJFSLEVEN OF (SEMI-)OVERHEID?

- 0 ik heb nog nooit een betaalde baan gehad
- 1 zelfstandig ondernemer
- 2 in loondienst bij bedrijfsleven
- 3 in loondienst bij (semi-)overheid
- 4 anders, namelijk _____

39. KUNT U OOK AANGEVEN HOEVEEL UREN U GEMIDDELD PER WEEK BESTEED AAN VASTE WERKZAAMHEDEN ALS WERK, STUDIE OF HUISHOUDEN, INCLUSIEF EVENTUELE REISTIJD EN DERGELIJKE?

_____ uur per week

40. WAT IS UW HOOGST VOLTOOIDE OPLEIDING OF MET WELKE OPLEIDING BENT U OP DIT MOMENT BEZIG?

- 1 lagere school
- 2 lager beroepsonderwijs (LTS, LEAO, huishoudschool, ambachtschool)
- 3 MAVO, VGLO, (M)ULO, 3-jarige HBS
- 4 middelbaar beroepsonderwijs (MTS, UTS, middelbare huishoudschool, MEAO, KLOS)
- 5 HAVO, VWO, MMS, HBS, Gymnasium
- 6 hoger beroepsonderwijs (HTS, HEAO, kweekschool, PA, hogescholen, academies)
- 7 wetenschappelijk (universitair) onderwijs

Wanneer de opgegeven opleiding niet te plaatsen is in de antwoordcategoriën, hieronder noteren opleiding: _____

CULTURELE ACTIVITEITEN TIJDENS HET VOORTGEZET ONDERWIJS

41. KUNT U VAN DE HIerna OP TE NOEMEN VAKKEN AANGEVEN OF U ZE OP DE MIDDENBARE SCHOOL OF IN HET LAGER OF MIDDENBAAR BEROEPSONDERWIJS HEBT GEHAD, OF U DAAR EXAMEN IN HEBT GEDAAN EN HOE LANG U DEZE VAKKEN HEBT GEHAD?

	gehad:		examen in gedaan:	aantal jaren:
	nee:	ja:		
- tekenen	1	2	3	___ jaar
- textiele werkvormen	1	2	3	___ jaar
- handenarbeid	1	2	3	___ jaar
- muziek	1	2	3	___ jaar
- engels	1	2	3	___ jaar
- frans	1	2	3	___ jaar
- duits	1	2	3	___ jaar
- klassieke talen (latijn/ grieks)	1	2	3	___ jaar
- wiskunde	1	2	3	___ jaar
- economie	1	2	3	___ jaar

Indien respondent examen heeft gedaan in de vakken tekenen, textiele werkvormen, handenarbeid en/of muziek, de volgende vraag stellen de rest gaat door met vraag 43

42. OP WELK NIVEAU WAS DIT?

	LBO:	MAVO:	HAVO:	VWO:
- tekenen	1	2	3	4
- textiele werkvormen	1	2	3	4
- handenarbeid	1	2	3	4
- muziek	1	2	3	4

Indien op meerdere opleidingen examen gedaan in hetzelfde vak de hoogste opleiding daarvan aangeven

43. OP WELKE OPLEIDING VAN HET VOORTGEZET ONDERWIJS (niet HBO of Universiteit) HEEFT U HET LANGST GEZETEN?

Laat de respondent de opleiding noemen _____
en probeer dit in de onderstaande categoriën te plaatsen.

- 1 lager beroepsonderwijs
- 2 MAVO, VGLO, (M)ULO, 3-jarige HBS
- 3 middelbaar beroepsonderwijs
- 4 HAVO, VWO, HBS, MMS

44. VONDEN DE HIERNA GENOEMDE ACTIVITEITEN PLAATS OP DEZE SCHOOL WAAR U HET LANGST OPZAT?

	nee:	ja:
- een schoolkrant	1	2
- een schoolkoor	1	2
- een schoolorkest (geen popmuziek)	1	2
- een schoolband (popmuziek)	1	2
- toneelspelen (clubs/lessen)	1	2
- tekenen, schilderen, boetseren (buiten het gewone lesprogramma)	1	2
- film- of fotografie (clubs/lessen)	1	2
- een schoolbibliotheek	1	2
- danslessen (volks- of stijldans, ballet beat-of jazzballet, dansexpressie)	1	2
- excursies naar muziekkuitvoeringen	1	2
- excursies naar toneelvoorstellingen	1	2
- excursies naar musea/tentoonstellingen	1	2
- excursies naar filmvoorstellingen	1	2
- optreden van schrijvers, dichters, toneel- en muziekgroepen op school	1	2

45. DEED U WEL EENS OF REGELMATIG MEE AAN DEZE ACTIVITEITEN OP DEZE SCHOOL?

Nu alleen die activiteiten noemen waarvan de respondent gezegd heeft dat ze op die school plaats vonden. Bij schoolkrant: schreef u er in, bij schoolbibliotheek: leende u weleens een boek, bij excursies: bent u meegeweest.

	nvt:	nooit:	weleens:	regelmatig:
- een schoolkrant	0	1	2	3
- een schoolkoor	0	1	2	3
- een schoolorkest (geen popmuziek)	0	1	2	3
- een schoolband (popmuziek)	0	1	2	3
- toneelspelen (clubs/lessen)	0	1	2	3
- tekenen, schilderen, boetseren (buiten het gewone lesprogramma)	0	1	2	3
- film- of fotografie (clubs/lessen)	0	1	2	3
- een schoolbibliotheek	0	1	2	3
- danslessen (volks- of stijldans, ballet beat-of jazzballet, dansexpressie)	0	1	2	3
- excursies naar muziekkuitvoeringen	0	1	2	3
- excursies naar toneelvoorstellingen	0	1	2	3
- excursies naar musea/tentoonstellingen	0	1	2	3
- excursies naar filmvoorstellingen	0	1	2	3
- optreden van schrijvers, dichters, toneel- en muziekgroepen op school	0	1	2	3

BUITENSCHOOLSE CULTURELE ACTIVITEITEN

46. IK GA U NU EEN AANTAL VRAGEN STELLEN OVER KUNSTZINNIGE ACTIVITEITEN DIE BUITEN SCHOOLVERBAND PLAATS VINDEN. HOUDT U ZICH WELEENS OF REGELMATIG BEZIG MET DE VOLGENDE ACTIVITEITEN?

	nooit:	soms:	regelmatig:
- tekenen, schilderen, grafisch werk	1	2	3
- beeldhouwen, boetseren, pottenbakken, sieraden maken	1	2	3
- textiele werkvormen (geen naaicursus)	1	2	3
- zingen	1	2	3
- toneel, mime	1	2	3
- volksdansen, ballet, jazz- of beatballet	1	2	3
- fotografie, film, video	1	2	3
- kunstgeschiedenis	1	2	3

47. HEBT U WEL EENS CURSUSSEN OF LESSEN GEVOLGD IN DIT SOORT ACTIVITEITEN? WILT U DAARBIJ AANGEVEN OF U DIT NOG STEEDS DOET.

	nee:	ja:	nog steeds:
- tekenen, schilderen, grafisch werk	1	2	3
- beeldhouwen, boetseren, pottenbakken, sieraden maken	1	2	3
- textiele werkvormen (geen naaicursus)	1	2	3
- zingen	1	2	3
- toneel, mime	1	2	3
- volksdansen, ballet, jazz/beatballet	1	2	3
- fotografie, film, video	1	2	3
- kunstgeschiedenis	1	2	3
- muziekles	1	2	3

48. VOLGDE U DEZE CURSUSSEN/LESSEN ALS KIND EN/OF ALS VOLWASSENE (onder of boven de achttien jaar)?

Nu alleen de cursussen/lessen noemen waarvan de respondent heeft aangegeven ze weleens gevolgd te hebben. Bij de overige categorieën een 0 omcirkelen. Wanneer de respondent geen enkele cursus heeft gevolgd wordt er dus overal een 0 omcirkeld.

	nvt:	beneden 18 j.:	boven 18 j.:	beide:
- tekenen, schilderen, grafisch werk	0	1	2	3
- beeldhouwen, boetseren, pottenbakken, sieraden maken	0	1	2	3
- textiele werkvormen (geen naaicursus)	0	1	2	3
- zingen	0	1	2	3
- toneel, mime	0	1	2	3
- volksdansen, ballet, jazz/beatballet	0	1	2	3
- fotografie, film, video	0	1	2	3
- kunstgeschiedenis	0	1	2	3
- muziekles	0	1	2	3

49 BESPEELT U EEN MUZIEKINSTRUMENT?

- 1 nee (door naar vraag 52)
- 2 niet meer, maar wel gedaan
- 3 ja

50. WELK(E) INSTRUMENT(EN) BESPEELT/ BESPEELDE U?

	nee:	vroeger wel:	ja:
- piano	1	2	3
- elektronisch orgel	1	2	3
- gitaar	1	2	3
- viool of ander strijkinstrument	1	2	3
- blokfluit	1	2	3
- dwarsfluit of ander blaasinstrument	1	2	3
- accordeon	1	2	3
- slagwerkinstrument	1	2	3
- anders, nl. _____	1	2	3

51. WAT VOOR REPERTOIRE SPEELT/ SPEELDE U?

- 1 diverse beginnersstukken om het te leren
- 2 populaire muziek
- 3 klassieke muziek
- 4 anders, n.l.: _____
- 5 meerder repertoire

52. ZINGT U (in een zangkoor of als hobby)?

- 1 nee (door naar vraag 54)
- 2 niet meer, maar wel gedaan
- 3 ja

53. WAT VOOR REPERTOIRE ZINGT/ ZONG U?

- 1 lichte muziek
- 2 kerkmuziek
- 3 klassieke muziek
- 4 anders, nl. _____
- 5 meerder repertoire

CULTURELE ACTIVITEITEN VAN DE OUDERS

54. DE VOLGENDE VRAGEN GAAN OVER UW OUDERS. IN WELKE LAND ZIJN UW OUDERS GEBOREN?
Hieronder cijfer van land apart voor vader en moeder invullen.

- 1 Nederland
- 2 Suriname of Nederlandse Antillen
- 3 Mediterane landen (Marokko, Turkije, Italië, Griekenland, Spanje, Portugal, etc.)
- 4 Afrika of Zuid-Amerika
- 5 Verenigde Staten
- 6 anders

vader: ___ indien anders: _____
moeder: ___ indien anders: _____

55. GINGEN UW OUDERS WEL EENS NAAR EEN MUSEUM TOEN U 10-12 JAAR OUD WAS?

- 1 nooit (door naar vraag 57)
- 2 op zijn hoogst een keer per jaar
- 3 twee tot drie keer per jaar
- 4 meer dan drie keer per jaar

56. NAAR WAT VOOR SOORT MUSEA GINGEN ZE?

	nee:	ja:
- museums voor oude kunst	1	2
- museums voor moderne kunst	1	2
- niet-kunstmuseums	1	2
- oude kastelen, kerken of andere gebouwen	1	2

57. HIELDEN UW VADER EN/OF MOEDER ZICH WEL EENS (meer dan één keer) BEZIG MET DE VOLGENDE ACTIVITEITEN TOEN U 10-12 JAAR OUD WAS?

Wanneer vader of moeder op die leeftijd niet meer leefden (of er geen contact meer mee was) 'nee' (=1) invullen bij de ontbrekende ouder. Stiefvaders of -moeders die de respondent op die leeftijd opgevoed hebben gelden ook als vader en moeder!

	vader:			moeder:	
	nee:	ja:		nee:	ja:
- het bezoeken van toneelvoorstellingen	1	2		1	2
- het bezoeken van klassieke muziekuitvoeringen	1	2		1	2
- het regelmatig lezen van boeken	1	2		1	2
- het luisteren naar klassieke muziek op radio, grammofoon of bandrecorder	1	2		1	2

58. WAREN ER BIJ U THUIS (TOEN UW 10-12 JAAR OUD WAS) PLATEN OF BANDEN MET KLASSIEKE MUZIEK EN ZO JA, HOEVEEL ONGEVEER?

- 1 geen
- 2 1-10 platen/banden
- 3 11-50 platen/banden
- 4 50-100 platen/banden
- 5 meer dan 100 platen/banden

59. WAREN DE VOLGENDE BOEKEN BIJ U IN HUIS, TOEN U 10-12 JAAR OUD WAS?

	nee:	ja:
- een atlas	1	2
- een encyclopedie	1	2
- franstalige boeken	1	2
- duitstalige boeken	1	2
- engelstalige boeken	1	2
- boeken over kunst	1	2

60. HOEVEEL BOEKEN WAREN ER BIJ UW OUDERS IN HUIS TOEN U 10-12 JAAR OUD WAS?
noem even de categoriën om een indicatie te geven

- 1 minder dan 10
- 2 10 tot 100
- 3 100 tot 500
- 4 meer dan 500

61. SPREKEN/SPRAKEN UW VADER EN MOEDER DE VOLGENDE VREEMDE TALEN?

	vader:			moeder:	
	nee:	ja:		nee:	ja:
- engels	1	2		1	2
- duits	1	2		1	2
- frans	1	2		1	2
- spaans	1	2		1	2

62. WAREN ER MUZIEKINSTRUMENTEN BIJ U THUIS TOEN U 10-12 JAAR OUD WAS? WAT WAS ER IN HUIS EN WIE BESPEELDEN DIE INSTRUMENTEN?

Laat de respondent zelf de muziekinstrumenten die in huis waren opnoemen, breng ze onder in de antwoordcategorieën door daar bij 'aanwezig' ja (=2) te omcirkelen. Wanneer er meerdere instrumenten in huis waren die binnen één antwoordcategorie passen dan toch slechts één keer omcirkelen.

Daarna per opgegeven instrument vragen of vader, moeder dit instrument bespeelden. Wanneer één van de ouders niet aanwezig was nvt (=3) omcirkelen. Na afloop van de enquête kun je deze vraag zelf nalopen en bij de leegstaande regels de 3-tjes omcirkelen.

	aanwezig:			vader:				moeder:		
	nee:	ja:		nee:	ja:	nvt:		nee:	ja:	nvt:
- piano	1	2		1	2	3		1	2	3
- electronisch orgel	1	2		1	2	3		1	2	3
- gitaar	1	2		1	2	3		1	2	3
- viool of ander strijkinstrument	1	2		1	2	3		1	2	3
- blokfluit	1	2		1	2	3		1	2	3
- dwarsfluit of ander blaasinstrument	1	2		1	2	3		1	2	3
- accordeon	1	2		1	2	3		1	2	3
- anders, nl _____	1	2		1	2	3		1	2	3
- anders, nl _____	1	2		1	2	3		1	2	3

CULTURELE ACTIVITEITEN VAN BROER OF ZUS

63. HEEFT U BROERS OF ZUSSEN?

- 1 nee, ik ben enig kind (door naar vraag 70)
- 2 respondent heeft broer(s) en/of zus(sen)

64. IK ZOU U GRAAG EEN PAAR VRAGEN STELLEN OVER DE CULTURELE ACTIVITEITEN VAN DE BROER OF ZUS DIE HET DICHTST BIJ U IN LEEFTIJD IS, EN DIE IN HETZELFDE OUDERLIJK GEZIN IS OPGEGROEID ALS U.

Indien er twee kinderen in het gezin qua leeftijd even dichtbij staan dan de oudste daarvan nemen.

IS DAT EEN BROER OF EEN ZUS?

- 1 broer
- 2 zus

65. HOE OUD IS DIE OP DIT MOMENT? ___ Jaar

66. ONDERNEEMT UW BROER/ZUS WELEENS DE VOLGENDE ACTIVITEITEN EN HOE VAAK (soms of regelmatig)?

	nooit:	soms:	regelmatig:
- thuis naar klassieke muziek luisteren	1	2	3
- een klassiek concert bezoeken	1	2	3
- musea voor moderne kunst bezoeken	1	2	3
- musea voor oude kunst bezoeken	1	2	3
- andersoortige musea bezoeken	1	2	3
- bespeelt hij/zij een muziekinstrument	1	2	3

67. WAT IS MOMENTEEL DE HOOFDBEZIGHEID VAN DEZE BROER/ZUS?

- 1 hij/zij heeft een betaalde baan
- 2 hij/zij doet onbetaald werk
- 3 hij/zij is werkloos
- 4 hij/zij is huisman/vrouw
- 5 hij/zij is nog in opleiding

68. WAT DE HOOGST VOLTOOIDE OPLEIDING VAN DEZE BROER/ZUS OF MET WELKE OPLEIDING IS HIJ/ZIJ NOG BEZIG?

- 1 lagere school
- 2 lager beroepsonderwijs (LTS, LEAO, huishoudschool, ambachtschool)
- 3 MAVO, VGLO, (M)ULO, 3-jarige HBS
- 4 middelbaar beroepsonderwijs (MTS, UTS, middelbare huishoudschool, MEAO, KLOS)
- 5 HAVO, VWO, MMS, HBS, Gymnasium
- 6 hoger beroepsonderwijs (HTS, HEAO, kweekschool, PA, hogescholen, academies)
- 7 wetenschappelijk (universitair) onderwijs

69. ZAT UW BROER/ZUS OP DEZELFDE LAGERE SCHOOL ALS U?

- 1 nee
- 2 ja

TWEEDE DEEL ACHTERGRONDKENMERKEN

TOT SLOT VAN DIT VRAAGGESPREK WILLEN WE NOG EEN AANTAL ACHTERGRONDKENMERKEN VAN U EN UW OUDERS NOTEREN.

70. Noteer geslacht: 1 man 2 vrouw
71. HOE OUD BENT U? _____ jaar
72. WAT IS DE HOOGST VOLTOOIDE OPLEIDING VAN UW VADER EN MOEDER?
Hieronder cijfer van opleiding apart voor vader en moeder noteren.
- 1 lagere school
  - 2 lager beroepsonderwijs (LTS, LEAO, huishoudschool, ambachtschool)
  - 3 MAVO, VGLO, (M)ULO, 3-jarige HBS)
  - 4 middelbaar beroepsonderwijs (MTS, UTS, middelbare huishoudschool, MEAO, KLOS)
  - 5 HAVO, VWO, MMS, HBS, Gymnasium
  - 6 hoger beroepsonderwijs (HTS, HEAO, kweekschool, PA, hogescholen, academies)
  - 7 wetenschappelijk (universitair) onderwijs
- vader: _____ moeder: _____
73. WAT WAS HET BEROEP VAN UW VADER TOEN U 10-12 JAAR OUD WAS?
beroep vader: _____
74. GAF HIJ IN DAT BEROEP LEIDING AAN DE WERKZAAMHEDEN VAN ANDEREN?
- 1 nee
  - 2 ja, aan 1 tot 10 mensen
  - 3 ja, aan meer dan 10 mensen
75. WAS UW VADER ZELFSTANDIG OF IN LOONDIENT, BIJ BEDRIJFSLEVEN OF (SEMI-)OVERHEID?
- 1 zelfstandig ondernemer
  - 2 in loondienst bij bedrijfsleven
  - 3 in loondienst bij (semi-)overheid
  - 4 anders, namelijk _____
76. WAT IS UW BURGERLIJKE STAAT?
- 1 - gehuwd of samenwonend zonder kinderen (laatste vraag overslaan)
  - 2 - alleenstaand (laatste twee vragen overslaan)
  - 3 - gehuwd of samenwonend met kinderen
  - 4 - alleenstaande ouder (door naar vraag 78)
77. WAT IS DE HOOGST VOLTOOIDE OPLEIDING VAN UW PARTNER?
- 1 lagere school
  - 2 lager beroepsonderwijs (LTS, LEAO, huishoudschool, ambachtschool)
  - 3 MAVO, VGLO, (M)ULO, 3-jarige HBS)
  - 4 middelbaar beroepsonderwijs (MTS, UTS, middelbare huishoudschool, MEAO, KLOS)
  - 5 HAVO, VWO, MMS, HBS
  - 6 hoger beroepsonderwijs (HTS, HEAO, kweekschool, PA, hogescholen, academies)
  - 7 wetenschappelijk (universitair) onderwijs
78. HOEVEEL KINDEREN HEBT U? _____ kind(eren)
- Indien één kind, HOE OUD IS DIE? _____ jaar
- Indien meerdere kinderen, WAT IS DE LEEFTIJD VAN UW JONGSTE KIND? _____ jaar

MAG IK U HARTELIJK DANKEN VOOR UW MEDEWERKING!

BIJLAGE 4

De invloed van het ouderlijk milieu: operationalisaties uit eerder onderzoek.
Tabellen uit: H.B.G. Ganzeboom & I. Maas, Culturele socialisatie en sociale stratificatie. Een toetsing van de culturele reproductietheorie aan de hand van vijf Nederlandse databestanden. Paper gepresenteerd op Sociaal- Wetenschappelijke Studiedagen, 27-29 april 1992, Vrije Universiteit, Amsterdam

TABEL 4.1: Operationalisaties culturele socialisatie in het ouderlijk milieu

	Utr83	Utr8485	Utr86	Ned8788	Utr89
lezen in ouderlijk gezin		.638	.710		
lezen vader			.663		.571
lezen moeder			.649		.578
ouders lezen voor			.575		
ouders stimuleerden lezen	.750	.691	.731		
ouders stimuleerden bibliotheekbezoek			.509		
als kind lid bibliotheek		.520			
boekenbezit in ouderlijk gezin		.728	.767		.764
ouders kochten boeken			.734		
Nederlands woordenboek		.625			
atlas		.507			
met ouders naar museum/tentoonstellingen	.739	.697	.607		
met ouders naar concert		.645		.724	
met ouders naar toneel				.682	
met ouders naar dans				.618	
met ouders naar muziektheater				.652	
met ouders steden bezichtigen		.665			
ouders naar museum		.667			.741
ouders naar de schouwburg	.644	.630	.593	.726	.739
ouders naar concert			.635	.776	.750
ouders naar dans				.625	
ouders naar muziektheater				.719	
moeder speelt muziekinstrument				.370	
ouders houden van klassieke muziek	.690				
Verklaarde variantie	.499	.407	.432	.441	.484
Cronbach's alpha	.664	.837	.879	.835	.783

TABEL 4.2: Invloed van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu op het behaalde opleidingsniveau

	UTR83	UTR8485	UTR86	NED8788	UTR89
opleiding vader	.155**	.332***	.248***	.250***	.179***
opleiding moeder	.287***	.111**	.127**	.150***	.119***
seks (man)	.200** (.099)	.290*** (.143)	.239*** (.115)	.397*** (.195)	.322*** (.161)
leeftijd/10	-.096*** (-.152)	-.108*** (-.181)	-.168*** (-.262)	-.122*** (-.173)	-.159*** (-.241)
culturele socialisatie	.192***	.224***	.167***	.136***	.254***
culturele socialisatie * leeftijd/10	.027	.038*	.051*	.042	.082***
Verklaarde variantie	.388	.489	.366	.265	.343

Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (gestandaardiseerde coëfficiënten)

Significantieniveaus: *** $p < .01$; ** $p < .05$; * $p < .10$

TABEL 4.3: Invloed van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu op cultuurparticipatie

	UTR83	UTR8485	UTR86	NED8788	UTR89
opleiding	.282***	.259***	.428***	.129**	.410***
culturele status beroep beroepsstatus	-.178***	.126**	-.017	.260***	.107***
opleiding vader	.108	-.048	.020	.080	-.146***
opleiding moeder	.075	.050	.024	.030	.133***
seks (man)	-.230** (-.115)	-.054 (-.027)	-.233** (-.113)	-.143 (-.072)	-.294*** (-.147)
leeftijd/10	-.013 (-.021)	.016 (.026)	.022 (.035)	-.022 (-.032)	.090*** (.137)
culturele socialisatie	.174***	.333***	.151**	.208***	.245***
culturele socialisatie * leeftijd/10	-.066*	-.004	-.054	-.028	.020
culturele socialisatie * opleiding	-.065	-.065	-.052	-.076*	.012
Verklaarde variantie	.399	.336	.253	.258	.363

Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en (gestandaardiseerde coëfficiënten)

Significantieniveaus: *** $p < .01$; ** $p < .05$; * $p < .10$

BIJLAGE 5

Tabellen uit: L. Ranshuysen & H. Ganzeboom
"Kunstkijkuren/Muziekluisterlessen", Voorlopig eindverslag d.d. 16-10-1992.

TABEL 5.1: Kunsteducatie in het voortgezet onderwijs

a. Stimulansen m.b.t. beeldende kunst (VO-KUNST)

extracurriculair			
	aanbod op school		regelmatige participatie
V44f Tekenen, schilderen, boetseren	24%		7%
V44g Film- en fotografie	34%		6%
V44l Excursies naar musea/tentoonstellingen	55%		4%
in het curriculum			
	jaren*	jaren**	Examen
V41a Tekenen	3.6	4.0	11%
V41b Textiele werkvormen	1.0	2.9	3%
V41c Handenarbeid	2.6	3.3	5%

b. Stimulansen m.b.t. muziek (VO-MUZIEK)

extracurriculair			
	aanbod op school		regelmatige participatie
V44b Schoolkoor	20%		5%
V44c Schoolorkest (geen popmuziek)	21%		2%
V44d Schoolband (popmuziek)	28%		3%
V44j Excursies naar muziekuitvoeringen	31%		13%
in het curriculum			
	jaren*	jaren**	Examen
V41d Muziek	2.2	2.8	2%

c. Overige culturele stimulansen in het voortgezet onderwijs (VO-CULTUUR)

extracurriculair			
	aanbod op school		regelmatige participatie
V44a Schoolkrant	76%		11%
V44e Toneelspelen (clubs/lessen)	54%		10%
V44h Schoolbibliotheek	74%		35%
V44i Danslessen	16%		6%
V44k Excursies naar toneelvoorstellingen	46%		18%
V44m Excursies naar filmvoorstellingen	26%		11%
V44n Optreden van schrijvers, dichters etc.	42%		19%
in het curriculum			
	jaren*	jaren**	Examen
V41e Engels	5.4	5.5	85%
V41f Frans	3.7	4.4	38%
V41g Duits	3.8	4.3	45%
V41h Klassieke talen	0.9	3.9	10%

* Gemiddelde over gehele steekproef

** Gemiddelde over degenen die het vak hebben gehad

TABEL 5.2: Effecten van drie vormen van kunsteducatie en culturele vorming in het ouderlijk milieu. Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten.

a. Museumbezoek en belangstelling voor beeldende kunst (ZMUSEUM)

	A	B.a	B.b	B.c	C.a	C.b	C.c	C.d	D.a	D.b
OPLEIDING	.440	.363	.347	.346	.342	.341	.333	.343	.336	.338
B. ouders										
- OUDMUSEUM		.234	.179							
- OUDMUZIEK		-	.031 ⁻							
- OUDREST		-	.163							
- OUDCULTUUR				.310	.283	.286	.268	.280	.263	.267
C.a Aandacht voor musea/ beeldende kunst op lagere school (MUSSCHAAL)					-.021 ⁻				.003 ⁻	
C.b Kunstlessen Voortgezet onderwijs (VOKUNST)						.027 ⁻			.007 ⁻	
C.c Activiteiten m.b.t. beeldende kunst voortgezet onderwijs extra-curriculair (KUNSTEXTRA)							.115*		.104*	
C.d Buitenschools activiteiten beeldende kunst (BSKUNST)								.079*	.062*	
D.b Gezamenlijk effect kunsteducatie buitenshuis										.126*
adj. R2	.284	.340	.353	.349	.349	.349	.361	.354	.363	.363

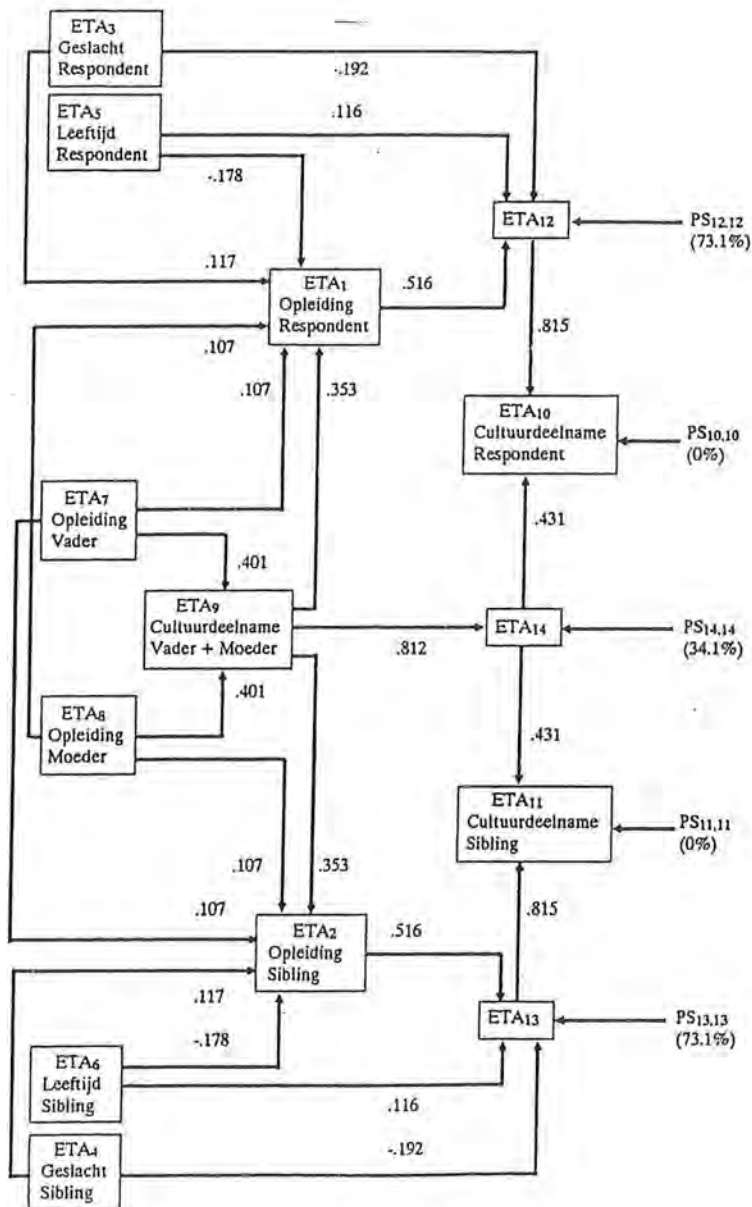
b. Concertbezoek en belangstelling voor klassieke muziek (ZMUZIEK)

	A	B.a	B.b	B.c	C.a	C.b	C.c	C.d	D.a	D.b
OPLEIDING	.431	.360	.346	.345	.351	.342	.335	.343	.336	.323
B. ouders										
- OUDMUSEUM		-	.056 ⁻							
- OUDMUZIEK		.132	.084							
- OUDREST		-	.081							
- OUDCULTUUR				.199	.226	.226	.216	.224	.220	.213
C.a Aandacht voor musea/ beeldende kunst op lagere school (MUZSCHAAL)					.035 ⁻				.023 ⁻	
C.b Kunstlessen Voortgezet onderwijs (VOMUZIEK)						.083*			.056*	
C.c Activiteiten m.b.t. beeldende kunst voortgezet onderwijs extra-curriculair (MUZIEKEXTRA)							.101*		.083*	
C.d Buitenschools activiteiten beeldende kunst (BSMUZIEK)								.058*	.044 ⁻	
D.b Gezamenlijk effect kunsteducatie buitenshuis										.125*
adj. R2	.307	.344	.352	.351	.351	.356	.359	.353	.364	.364

In alle modellen is constant gehouden: het woonachtig zijn in Amsterdam, etniciteit en leeftijd. Op museumparticipatie is de invloed van het wel of niet in Amsterdam wonen .101, van etniciteit -.082 en van leeftijd .170. Op muziekparticipatie is de invloed van het wel of niet in Amsterdam wonen .108, van etniciteit -.074 en van leeftijd .249.

⁻ = niet significant

FIGUUR 5.1: Siblingmodel van cultuurdeelname, gegevens stad Utrecht, 1986, N=311

Bron: Ganzeboom & De Graaf (1991). NB: ETA₁₂ = ETA₁₃ = individuele component van culturele participatie. ETA₁₄: familiecomponent van cultuurdeelname.

SCO - Kohnstamm Instituut
voor Onderzoek van Opvoeding en Onderwijs
van de Faculteit der Pedagogische en
Onderwijskundige Wetenschappen

Universiteit van Amsterdam

Grote Bickersstraat 72
1013 KS Amsterdam
Telefoon 020-555 03 00